

NUKUU

HISTORIA YA TANZANIA NA MAADILI

TATU

2024

Sura ya kwanza

Dhana ya historia ya Tanzania na maadili

Maana ya historia ya Tanzania na maadili

Historia ya Tanzaia ni elimu kuhusu matukio yaliyotokea nchini Tanzania tangu mwanzo wa maisha mpaka leo.

Kwa ujumla, historia ya Tanzania ina mfululizo wa matukio yaliyotokea katika nchi na jinsi yalivyotokea.

Umuhimu wa kujifunza historia ya Tanzania

Kujifunza historia ya Tanzania ni muhimu kwa sababu inatupa;

- a) Taarifa za matukio yaliyotokea zamani na jinsi yalivyotokea
- b) Funzo la kutuwezesha kuendeleza **mambo** mazuri
- c) Elimu ya kuboresha **mippango** ya sasa na kupata **matokeo** mazuri
- d) Elimu ya kukabili **changamoto** tunazokutana nazo kwa sasa
- e) Dira ya kutatua **mambo** ya sasa
- f) Sababu ya kufanya maamuzi kwa sasa
- g) Kuthamini historia kama sehemu ya urithi wa taifa
- h) Kukuza na kulinda mila na desturi kama sehemu ya maadili yetu

Vyanzo vya historia ya Tanzania

- i. Kusikiliza masimulizi
- ii. Kusoma vitabu
- iii. Kutembelea makumbusho ya Taifa na binafsi
- iv. Kutembelea maeneo yenye hifadhi za nyaraka
- v. Taarifa za kianthropolojia, akiolojia na isimu historia
- vi. Kuuliza watu walitangulia
- vii. Vyombo vya habari na tuvuti

Vyanzo hivi vinawezesha kujifunza historia ya Tanzania kabla ya ukoloni, wakati wa ukoloni na baada ya ukoloni.

Dhana ya maadili

Maadili ni nini?

Maadili ni mwenendo au utendaji uliokubalika katika jamii

- Maadili hueleza matendo yanayofaa na matendo yasiyofaa katika jamii husika
  - Maadili huwezasha watu kuishi kwa kuzingatia utu, upendo, tabia njema, usawa na Amani.
- Jedwali lifuatalo linaonesha matendo yanayofaa na yasiyofaa katika jamii;

MATENDO YANAYOFAA	MATENDO YASIYOFAA
<p>a. Kufanya kazi</p> <p>b. Kucheza</p> <p>c. Kuwaheshimu watu waliokuzidi umri</p> <p>d. Kufanya kazi za nyumbani</p> <p>e. Kuwasalimia watu wengine</p> <p>f. Kusema ukweli</p> <p>g. Kuwashishi shulenii</p> <p>h. Kuwatembalea wagonjwa</p> <p>i. Kuosha chombo chako baada ya kula</p> <p>j. Kuwasaidia wasiojiweza</p>	<p>a. Kupigana na wenzako</p> <p>b. Kutoroka nyumbani</p> <p>c. Kuwatukana watu wengine</p> <p>d. Kuwafinya wenzako</p> <p>e. Kuiba</p> <p>f. Kutokupenda kufanya kazi</p> <p>g. Kuacha kuwasalimia wenzako na watu waliokuzidi umri</p> <p>h. Kuacha vombo mezani baada ya kula</p> <p>i. Kukataa kula chakula</p> <p>j. Kuacha kufanya usafi</p> <p>k. Kuwanyanya na kuwadhalilisha wenzako</p> <p>l. Kutoroka shulenii</p> <p>m. Kusema uongo</p> <p>n. Kutokumaliza mazoezi ya darasani</p>

Vitendo vya kimaadili

Darasa lako

Vitendo ni mambo yote yanayotendwa na binadamu.

Vitendo vya kimaadili vinahusisha tabia na vitendo ambavyo vinakubalika katika jamii. Vitendo vya kimaadili hutofautiana kulingana na tamaduni za kila jamii.

Vifuatavyo ni vitendo vya kimaadili katika jamii:

- a) Kusaidia wazee au watu waliotuzidi umri
- Tunaweza kuwasaidia wazee na watu waliotuzidi umri kwa:
- Kuwasaidia mizigo na kazi mbalimbali
  - Kuwatunza
  - Kuwathamini
  - kuwalea wazee
  - kutembelea wazee

- kuwapa zawadi na chakula
  - kuwasaidia kazi mbalimbali
- b) Kuheshimu watu wazima
- Watu walio na umri mdogo wanawajibika kuwaheshimu watu waliowazidi umri.
- Tangu kale, watu wenye umri mkubwa waliheshimika.
- Mfano, vijana walilazimika kuwapisha viti watu waliowazidi umri ili kuonesha heshima.
- Pia, wazazi waliitwa kwa majina ya watoto wao, kama vile mama Juma au baba
- Bahati. Hii ilifanyika ili kuwapa heshima kama wazazi.
- c) Kusalmiana

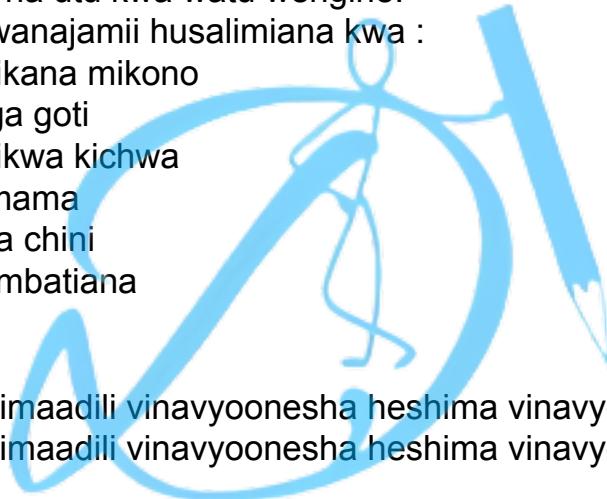
Kusalmiana ni mojawapo ya matendo ya maadili. Wadogo kwa umri walitakiwa kusalmia waliowazidi umri. Pia, watu wa rika moja walisalmiana ili kuonesha kujali na utu kwa watu wengine.

Katika jamii zetu wanajamii husalmiana kwa :

- Kushikana mikono
- Kupiga goti
- Kushikwa kichwa
- Kusimama
- Kukaa chini
- Kukumbatiana

Zoezi

1. Taja vitendo vya kimaadili vinavyoonesha heshima vinavyofanyika shulenii
2. Taja vitendo vya kimaadili vinavyoonesha heshima vinavyofanyika nyumbani

Vitedo vya maadili katika malezi na ulinzi wa watoto

Tangu kale jamii zilisisitiza malezi ya watoto.

1. Wazazi kutenga muda wa kukaa na watoto wao.
Hii iliwasaidia wazazi na watoto kukaa na kuongea pamoja mambo yanayohusu familia na kujua changamoto zao
2. Kulinda usalama wa watoto wakati wote.
Kwa mfano; kuwapeleka watoto shulenii na kuwafuata wakati wa kurudi nyumani ili kuwalinda
Jamii inapaswa kulinda usalama wa watoto

Vitendo vya maadili katika kazi

1. Kufanya kazi kwa bidii

Kila mtu anapaswa kupenda na kufanya kazi kwani kazi ni msingi wa maendeleo

Tangu kale, uvivu ulipingwa na jamii nzima

Viongozi walichaguliwa kwa kuzingatia uwezo wao wa kufanya kazi.

Matendo ya maadili katika kusaidiana

Jamii zetu zinasisitiza matendo ya kuwasaidia watu wengine na kusaidiana.

Kuwasaidia watu wenye mahitaji maalumu ni sehemu ya maadili ya jamii za kitanzania

Kila mmoja anao wajibu wa kuwasaidia watu wanaohitaji msaada

Faida za kusaidia watu wengine

1. Husaidia watu kupendana
2. Husaidia watu kusaidiana
3. Husaidia watu kushikamana

Kuhusiana na watu wengine

Uhusiano ni hali ya kuwa na fungamano na wengine

Uhusiano mwema huzuia malumbano na ugomvi kati ya mtu na mtu.

Matendo yanayojenga uhusiano mwema na wengine

- a. Kuonesha upendo
- b. Kuheshimiana na kutosema uongo dhidi ya watu wengine
- c. Kuwasiliana kwa lugha isiyo ya ukali na matusi
- d. Kuwasikiliza watu wengine
- e. Kucheza pamoja
- f. Kusoma pamoja

Kushirikiana

Kushirikiana ni hali ya watu kuungana na kufanya jambo fulani kwa pamoja.

Ni wajibu wetu kushirikiana katika kazi za shulen na nyumbani.

Jamii za kale zilishiirikiana katika kazi kama vile:

1. Kufanya usafi
2. Kuchimba visima
3. Kutengeneza barabara
4. Shughuli za sherehe
5. Shughuli za misiba na mazishi

Watu walitakiwa kufanya kazi hizi kwa pamoja.

Hapo kale mtu ambae hakushiriki katika misiba

- Alipewa adhabu
- Alitengwa na jamii yote
- Aalitozwa faini

Tunaposhiriki misiba tunatakiwa kufanya kazi zifuatazo

- Kushiriki kuchimba kaburi
- Kupika chakula
- Kuchota maji

Tunasisitizwa kwenda msibani na vitu vifuatavyo:

- Chakula
- Maji
- Kuni
- Fedha na mahitaji mengine

Hii husaiidia kuwezesha kufanyika kwa shughuli za msiba kwa wafisha.

Kazi ya kufanya

Jadili namna runinga, radio, muziki wa kizazi **kipyä**, tamthilia, simu janja, katuni na matangazo mbalimbali yanavyochangia katika kuharibu na kukuza maadili nchini Tanzania kwa sasa..

Darasa la koo

Vyombo vyta habari na matangazo vina athari mbalimbali katika maadili ya jamii kwa sasa. Watoto wana wajibu wa kuacha kuiga tabia zisizofaa ili kujenga tabia njema katika jamii ya sasa. Matendo yasiyofaa yana athari kubwa kwa mtoto, familia na jamii kwa ujumla.

Kukataa vitendo vyta rushwa

Maana ya rushwa?

Rushwa ni kitendo cha kutoa na kupokea fedha au kitu cha thamani ili kutenda kilicho kinyume na haki ya mtu mwingine

Pia, rushwa huusisha kuombwa fedha au kitu cha thamani na mtu mwingine ili kupata haki isiyostahili.

Kukataa vitendo vya kupokea na kutoa rushwa ni matendo ya kimaadili

Vitendo vya kupokea na kutoa rushwa hufanyika kwa lengo la la kumnyika mtu mwingine haki yake.

Vitendo vya rushwa vinawezakufanyika katika maeneo mbalimbali kama vile;

- Shuleni
- Nyumbani

Vitendo vinavyoashiria rushwa

- a) Kumpatia au kupokea kitu kutoka kwa mtu mwingine
Mfano pipi au biskuti, ili ili kufanya vitendo vinavyoashilia au vilivyokinyume na maadili.
- b) Kupewa au kupokea kitu ili umwandikie au uandikiwe mwanafunzi mwenzak majibu ya kazi za darasani
- c) Kudai fedha au zawadi ili kutekeleza jambo fulani, mfano kukubali kutumwa.
- d) Kununuliwa kitu kama vile chakula au zawadi na mtu mwingine kwa ushawishi wa kufanya vitendo visivyoofaa
- e) Kupewa lifti katika vyombo vya usafiri mara kwa mara na mtu mwingine ili kufanya vitendo visivyo vya kimaadili
- f) Walimu kuwapa wanafunzi majibu ya mtihani kwa malipo fulani
- g) Kutoa fedha au zawadi ili kupata upendeleo wa ziada kutoka kwa walimu, viranja, wazazi au walezi.
- h) Kupokea fedha au zawadi ili kuwatendea watu wengine vitendo vilivyo kinyume na maadili
- i) Mwalimu au kiranya kupokea fedha au zawadi ili kuruhusu mali za shule kama vile vitabu, runinga au redio kuchukuliwa na kupelekwa nyumbani kwa matumizi banafsi
- j) Mlinzi wa shule kupokea fedha au kuahidiwa kupewa fedha ili kuruhusu vifaa vya shulle kama taa, madawati au mbaao na saruji za kujengea miradi ya shule kuchukuliwa shuleni.
- k) Kupewa zawadi ili kuacha kutoa taarifa za uhalifu kwa uongozi wa shule au kwa wazazi nyumbani.
- l) Mwanafunzi kutoa au kumpa zawaadi mwalimu au kiranya ili asipewe aadhabu kwa kosa alilolifanya kwa mfano kupiga kelele darasani au kuchelewa kufika shuleni
- m) Mwanafunzi au mzazi kutoa au kumpa zawadi mwalimu ili atoe alama za upendeleo kwa mwanafunzi; na

- n) Dada mlezi nyumbani kupokea fedha au mali kama simu kutoka kwa mtoto na kumruhusu aende kucheza wakati mzazi ameелеkeza mtoto huyo abaki nyumbani na kukamilisha kwanza kazi za shulen na za nyumbani kabla ya kwenda kucheza.

Madhara ya kutoa au kupokea rushwa

Baadhi ya madhara yanayoweza kutokea unapotoa au kupokea rushwa ni pamoja na:

- a) Kushindwa kupata wanafunzi waliofaulu mitihani kwa akili zao;
- b) Miradi ya shule kama vile madarasa kushindwa kukamilika kwa wakati;
- c) Kukosa wataalamu weny uwezo stahiki nchini kutokana na wanafunzi kupata alama za mitihani wasizostahili;
- d) Kusababisha watu wengine kukosa haki zao kwa sababu ya kukosekana kwa usawa katika jamii;
- e) Kuwepo kwa mmomonyoko wa maadili katika jamii kwa sababu ya kulea uzembe shulen na nyumbani; na
- f) Kukosekana kwa maendeleo katika familia au jamii kutokana na kukosa watu sahihi wa kuleta maendeleo.

Zoezi

Taja madhara mengine matatu ya vitendo vya rushwa

Njia za kuepuhaka na kuzuia vitendo vya rushwa

Tunaweza kufanya mambo yafuatayo ili kuepuhaka na kuzuia vitendo vya rushwa:

- (a) Kufuata na kuheshimu sheria, kanuni na taratibu za shule na familia;
- (b) Kusoma kwa bidii ili kuweza kufaulu mitihani bila kutafuta upendeleo;
- (c) Kutotoa zawadi au pesa ili kupata upendeleo wa aina yoyote;
- (d) Kumjulisha mwalimu, mzazi au mtu mwingine unayemwamini kuhusu jambo baya alilofanya mwanafunzi, mwalimu, mfanyakazi wa shule au ndugu nyumbani;
- (e) Kusema ukweli wakati wote bila upendeleo ili kuwa sehemu ya msaada wa watu kupata haki zao inavyostahili;
- (f) Kuwatendea mema watu wengine bila kuwa na upendeleo;
- (g) Kuwasheshimu na kuwapenda watu wengine;
- (h) Kukemea vitendo vya rushwa;
- (i) Kupenda shule na familia kwa kuthamini na kutunza mali za nyumbani na za shulen; na
- (j) Kufanya kazi kwa bidii ili kupata mahitaji yako bila upendeleo.

Kuepuka rushwa ni vitendo vya kimaadili. Mtu anayeshiriki vitendo vya rushwa hana maadili. Mtu mwenye maadili huepuka vitendo vya rushwa

Umuhimu wa vitendo vya kimaadili

Vitendo vya kimaadili ni muhimu kwa sababu husaidia:

- a) Jamii kufanya na kuthamini kazi;
- b) Kuleta usawa katika jamii bila kujali hali ya mtu;
- c) Kujenga tabia ya kuheshimiana na kuhusiana;
- d) Kujenga malezi bora katika jamii;
- e) Kulinda na kuimarisha maadili katika jamii;
- f) Kujenga tabia ya mshikamano na moyo wa kusaidiana
- g) katika jamii;
- h) Kujenga undugu na upendo katika jamii.

Kimsingi dhana ya Historia ya Tanzania na Maadili inajumuisha mfululizo wa matukio ya kihistoria yaliyotokea nchini na maadili yaliyojengwa tangu nyakati za kale hadi sasa.

Tangu kale, jamii zetu zilikuwa **zikisisitiza** vitendo vya kimaadili vinavyosisitiza tabia za malezi bora kwa watoto na vijana, heshima, kuheshimiana, upendo, kujali watu wengine, ushirikiano, umoja na kupenda kufanya kazi kwa bidii. **Vitendo** hivi vilisitizwa kama msingi wa maendeleo katika jamii.

Kujifunza Historia ya Tanzania na Maadili kutaisaidia jamii kwa sasa kujenga maadili, kukuza utaifa na kulinda maslahi ya nchi na rasilimali za Taifa.

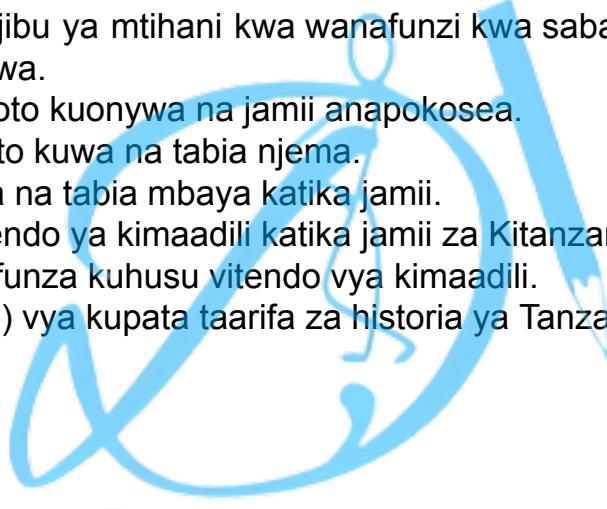
Kwa kufanya hivyo, tutaishi katika misingi ya utu, uadilifu, usawa, umoja na upendo.

Zoezi

Jibu maswali yafuatayo:

1. Eleza maana ya historia ya Tanzania.
2. Eleza umuhimu wa kujifunza historia ya Tanzania.
3. Jiulize, kisha andika hatua utakazochukua ikiwa:
  - a. Mwanafunzi mwenzako amejikwaa na kuanguka.
  - b. Mdogo wako analia.
  - c. Mtu mwenye ulemavu wa uoni yuko kandokando ya barabara akihitaji kuvuka.
  - d. Mwanafunzi mwenzako hana kalamu wakati wewe una kalamu mbili.
  - e. Mwanafunzi mwenzako anafanyiwa vitendo vya ukatili, unyanyasaji au udhalilishaji na mwanafunzi mwenzako.

- f. Mwanafunzi mwenzako anafanyiwa vitendovya ukatili, unyanyasaji au udhalilishaji na mtu aliyekuzidi umri.
  - g. Umeamka asubuhi na kukutana na watu waliokuzidi umri.
  - h. Umekutana na mwalimu amebeba daftari anaelekea darasani.
4. Andika **NDIYO** kwa sentensi inayoashiria kitendo cha rushwa na **HAPANA** kwa sentensi isiyoashiria kitendo cha rushwa.
- a) Mwanafunzi amepiga kelele darasani lakini kiranya wa darasa hajaandika jina lake kwa vile ni ndugu au rafiki yake.
  - b) Mwalimu amempa alama za upendeleo mwanafunzi baada ya kupewa fedha na mzazi wa mwanafunzi huyo.
  - c) Mwanafunzi amechelewa kufika shulenii lakini hakuadhibiwa kwa vile kiranya alinunuliwa andazi na mwanafunzi huyo.
  - d) Mlinzi nyumbani amepewa fedha ili auze mabati na saruji za ujenzi wa nyumba.
  - e) Mwalimu kutoa majibu ya mtihani kwa wanafunzi kwa sababu walimpa zawadi siku yake ya kuzaliwa.
5. Eleza manufaa ya mtoto kuonywa **na** jamii anapokosea.
6. Taja faida nne za mtoto kuwa **na** tabia njema.
7. Eleza hasara za kuwa na tabia mbaya katika jamii.
8. Eleza misingi ya matendo **ya** kimaadili **katika** jamii za **Kitanzania**.
9. Andika mambo uliyojifunza kuhusu **vitendo** vya kimaadili.
10. Taja vyanzo sita (6) vya kupata taarifa za historia ya Tanzania.

Msamiati

Akiolojia

Taaluma ya uchunguzi wa kisayansi kuhusu masalia ya mambo ya kale na utamaduni wa mwanadamu

Anthropolojia

taaluma inayohusu kusoma utamaduni wa historia ya maisha na maendeleo ya binadamu

Isimu historia

hufafanunua taarifa za mabadiliko katika lugha kwa vipindi mbalimbali

Kuheshimiana

kuoneshana tabia za adabu, kujali kwako na kwa watu wengine bila ubaguzi

Kushirikiana

hali ya watu kuungana na kufanya jambo fulani kwa pamoja

Makumbusho

maeneo yanayotumiwa kuhifadhi vitu vyenye historia na urithi wa kiasili nkiutamaduni

Tabia	kitendo kinachofanyika mara kwa mara
Uhusiano	hali ya kuwa na fungamano na wengine
Vitendo	mambo yote yanayotendwa

Sura ya pili

Urithi wa kihistoria kuhusu wageni kutoka mashariki ya mbali na kati

Maana ya Urithi

Urithi unajumuisha vitu vyenye thamani na kumbukumbu zilizohifadhiwa au kuwepo katika eneo fulani kutoka vizazi vilivyopita.

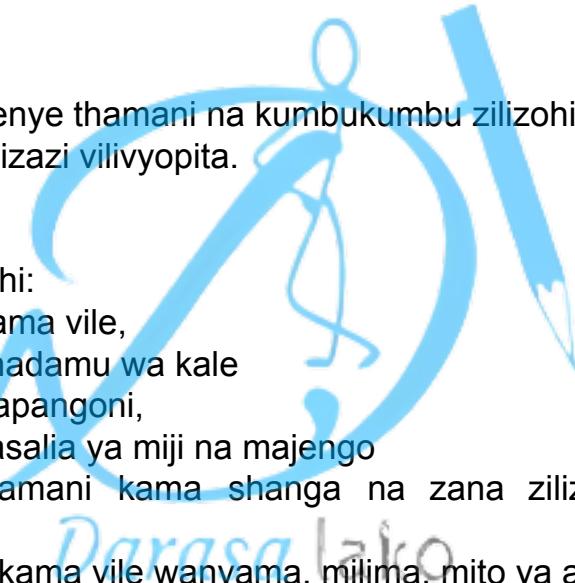
Aina za urithi

Kuna aina kuu mbili za urithi:

- i. Urithi unaoshikika kama vile,
  - masalia ya binadamu *wa kale*
  - michoro ya *mapangoni*,
  - magofu na masalia ya miji na majengo
  - vitu vya thamani kama shanga na zana zilizotumiwa na watu walioishi kale.
  - Urithi wa asili kama vile wanyama, milima, mito ya asili na maziwa

- ii. Urithi usioshikika kama vile
  - Mila
  - Desturi
  - miiko,
  - maarifa
  - dini
  - elimu ya jadi

Hivi vyote ni sehemu ya urithi kwasababu

- i. huonesha asili yetu,
- ii. huonesha chimbuko letu
- iii. huonesha matukio yaliyotokea katika jamii zetu.

Urithi umebeba utambulisho wa asili, tamaduni, mila na desturi zetu.

Maeneo yenye urithi unaoshikika

Tanzania ni nchi mojawapo duniani yenye urithi mwingi na adhimu unaoshikika.

1. Urithi unaohusu binadamu wa kale na shughuli zake

Tanzania ina urithi adhimu kuhusu shughuli za binadamu wa kale na masalia yake. Mfano,

1.	Kondoa Irangi, Dodoma	Katika eneo hili kuna kumbukumbu za michoro ya mapangoni yenye urithi wa kihistoria unaonesha shughuli za jamii za kale
2.	Eneo la Oldupai, Arusha (bonde la olduvai)	a) Ni mahali ambako kuligunduliwa masalia ya fuvu la binadamu wa kale. b) Mabaki haya yaligunduliwa na Dkt. Louis Leakey na Mary Leakey mwaka 1959 c) Huu ni urithi mkubwa kwa sababu inaaminika kuwa ndipo alipoishi binadamu wa kwanza duniani
3.	Eneo la Laetoli, Arusha	Eneo hili lina nyayo za binadamu anayeaminika kuishi kwa miaka mingi zaidi duniani
4.	Eneo la bonde la Isimila, Iringa	Katika eneo hili kuna urithi wenye historia unaohusu Zana za Mawe zilizotumiwa na binadamu wa kale. <i>Darasa la koo</i> Zana hizi za mawe zina mfanano na mikuki, mishale, shoka, visu na nyundo Zana hizi zilitumika kuwinda, kuchimbia mizizi na kupondea vitu mbalimbali

Urithi wa kihistoria kuhusu wageni kutoka Mashariki ya Mbali na Kati

Jamii za Tanzania hapo Kale zilifanya biashara na wafanyabiashara kutoka Mashariki ya Mbali na ya Kati.

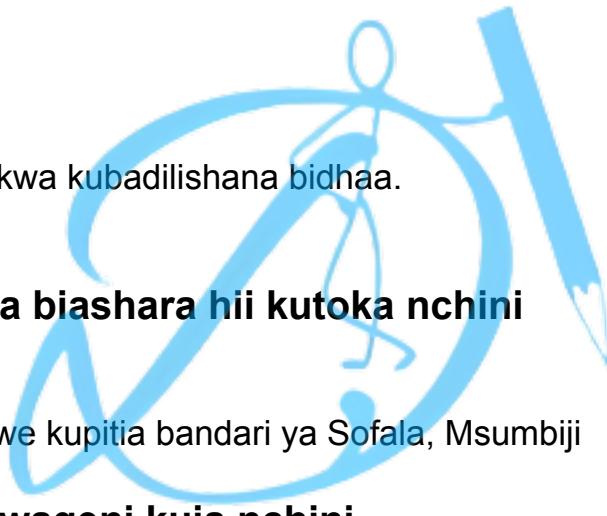
Nchi hizo ni

- India
- Irani
- Iraki
- Kuwait
- China
- Saud Arabia.

Biashar hii ilifanyika katika miji iliyopo katika mwambao wa Pwani ya Bahari ya Hindi kama vile:

- Dar es Salaam
- Bagamoyo
- Tanga
- Kilwa
- Zanzibar

Biashara hizi zilifanyika kwa kubadilishana bidhaa.

Bidhaa kubwa katika biashara hii kutoka nchini

- Dhahabu
- Pembe za ndovu.

Dhahabu ilitoka Zimbabwe kuititia bandari ya Sofala, Msumbiji

Bidhaa kutoka kwa wageni kuja nchini

Kutoka kwa wageni kuja nchini, bidhaa kubwa zilikuwa:

- Shanga
- Vyombo vya ndani kama vile mabakuli na sahani za udongo

Baadhi ya mabaki ya bidhaa hizi yapo katika Makumbusho hapa nchini, kama vile makumbusho ndogo iliyopo Kaole, Bagamoyo

Biashara hizi zilisababisha

- a) Kutajirika kwa wafanyabiashara
- b) kujenga miji,
- c) kujenga majengo, misikiti na makaburi.

Majengo na miji hiyo kwa sasa vimebaki kama magofu na masalia yenye kumbukumbu ya kihistoria kuhusu wafanyabiashara hao.

Yafuatyo ni baadhi ya magofu ya mji uliotumiwa na wafanyabiashara hao.

- a) Magofu ya Tongani Tanga
- b) Magofu ya mji wa Kunduchi, Dar es salaam
- c) [Eneo la Kilwa, Lindi](#)

Eneo la Kilwa, Lindi lina mabaki ya magofu ya mji, majengo na ikulu za viongozi waliojihuisha na biashara hii.

Kilwa Kisiwani, ndio mji uliokuwa kituo muhimu na kikubwa wakati wa biashara zilizofanywa na watu kutoka Mashariki ya Kati.

Kilwa kuna masalia ya jengo la mfalme wa Kilwa liitwalo Husuni Kubwa. Jumba hili lilikuwa ikulu ya sultani wa Kilwa

- d) [Gofu la ngome ya gereza Kilwa, Lindi](#)

Ngome hii ilianza kujengwa na wageni kutoka Mashariki ya Kati, na baadae kumaliziwa kujengwa na Wareno kutoka Ulaya.

- e) [Gofu la msikiti mkuu Kilwa Kisiwani, Lindi](#)

kuna urithi wa magofu ya misikiti iliyotumiwa na [wafanyabiashara hao](#) kwa ajili ya ibada. Jamii hizi zilishika dini ya Kiislamu. Miogoni mwa misikiti hii ipo Kilwa Kisiwani, Lindi na Kaole Bagamoyo, mkoa wa Pwani

- f) [Magofu yaliyopo Kaole, Bagamoyo](#)

Kaole kuna magofu ya msikiti, makaburi na kisima kilichotumiwa na [wafanyabiashara](#) kutoka Mashariki ya Kati

Vilevile, Kaole kuna urithi wa bidhaa kama sahani na shanga zilizoletwa na [wafanyabiashara](#) kutoka [Mashariki ya Mbali](#) na Kati.

Matokeo ya ushirikiano wa kibiashara baina ya wafanyabiashara kutoka mashariki ya mbali na kati katika jamii zetu

- a) Kukua na kuenea kwa lugha ya Kiswahili.
Maneno kama vile, sadaka, mwalimu, akili, tisa, ahadi, shikamoo, marahaba, ahsante, madrasa na kitabu yamekopwa kutoka katika lugha ya Kiarabu. Pia, maneno kama gunia, dunia, pesa na gari yamekopwa kutoka katikalugha ya Kihindi.
- b) Kurithishwa kwa tamaduni za kigeni kama vile dini ya Kiislamu, mavazi na maadili yao.
- c) Wageni hao uliletwa viungo mbalimbali vya chakula nchini kama vile mdalasini, iliki, pilipili manga, karafuu na binzari nyembamba
- d) Kuanzishwa kwa baadhi ya mapishi ya vyakula kama vile pilau

Urithi wa Kihistoria unaohusu biashara ya utumwa nchini

Maana ya utumwa.

Utumwa ni mfumo ambao binadamu alitumikishwa bila malipo na kumilikiwa na mtu mwingine.

Mtumwa hana uhuru wa mali, hata watoto walikuwa ni mali ya aliyemmiliki.

- Maeneo ya Bagamoyo kuna urithi wa magofu unaotokana na biashara ya utumwa.
- Wafanyabiashara wa biashara ya utumwa walitoka nchi za Uarabuni.
- Bagamoyo kuna jengo la Caravan Serai ambalo lilikuwa hoteli ya wafanyabiashara wa watumwa

Maeneo ya Zanzibar kuna magofu na majengo yaliyotumiwa kwa ajili ya kuhifadhi watumwa na kuishi wafanyabiashara wa biashara ya watumwa

Urithi wa Kihistoria unaohusu wageni kutoka nchi za Ulaya

- a) Baadhi ya wageni waliokuja nchini kutoka Ulaya walikuwa wamisionari.
- b) Awali, wageni hawa walikuja kueneza dini ya Kikristo.
- c) Walijenga makanisa kadhaa katika maeneo waliyoishi.
- d) Ujio wa wageni hao uliacha urithi wa kihistoria wa makanisa yaliyojengwa kwa ajili ya ibada.
- e) Makanisa waliyoyajenga wamisionari hao bado yanatumika kwa ibada hadi sasa.

Mfano wa makanisa hayo ni

- Kanisa Katoliki la zamani lililopo Bagamoyo
- Kanisa la Anglicana lilipo Mkunazini, Zanzibar

Kuna makanisa mengine yaliyojengwa baadae wakati waukoloni hapa nchini.

Mfano wa makanisa hayo ni

- Kanisa la Mtakatifu Yosefu
- Kanisa la Azania Front, yaliyopo Dar es Salaam.

Wamisionari walikuwa ndio chanzo cha kuingia Ukristo na maadili ya dini ya Kikristo nchini.

Dini na maadili ya Kikristo ni sehemu ya urithi nchini hata leo.

Urithi wa mazao yaliyoletwa nchini na wageni kutoka nchi mbalimbali.

Mazao hayo ni kama vile

- Mahindi
- Maembe
- Viazi mviringo

- Mihogo
- Mapera.

Mazao haya yanalinwa mpaka sasa na yamebaki kama sehemu ya urithi

Urithi uliopo katika makumbusho

Makumbusho ni maeneo yenye kuhifadhi vitu vyenye urithi wa kiasili na kiutamaduni.

Makumbusho ya Taifa yamehifadhi urithi wa kihistoria wa aina mbalimbali.

Makumbusho haya ni;

- i. Kijiji cha Makumbusho kilichopo Kijitonyama, Dar es Salaam
- ii. Makumbusho ya Vita vya Majimaji, Songea mkoa wa Ruvuma,
- iii. Makumbusho ya Azimio la Arusha, Arusha
- iv. Makumbusho ya Mwalimu Nyerere, Butiama mkoa wa Mara.
- v. Makumbusho ya Elimu Viumbe, Arusha
- vi. Makumbusho na Nyumba ya Sanaa iliyopo Dares Salaam
- vii. Makumbusho ya Kumbukumbu ya Rashidi Mfaume Kawawa iliyopo Songea.

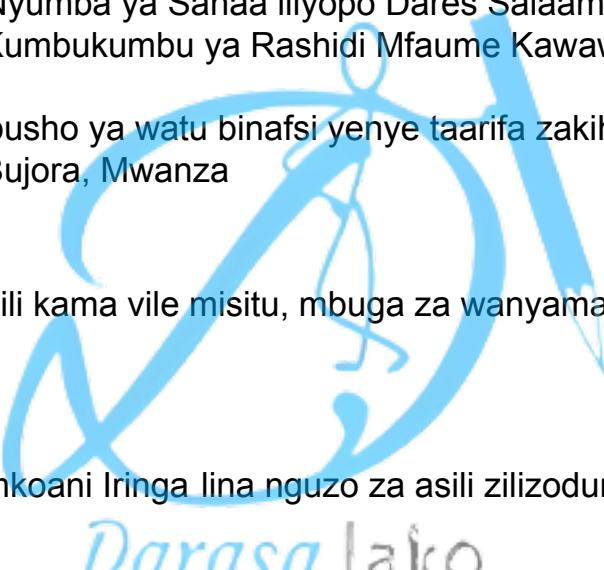
Pia, kuna makumbusho ya **watu binafsi** yenye **taarifa zakihistoria** kama vile Makumbusho ya Bujora, **Mwanza**

Urithi wa asili

Tanzania ina urithi wa asili kama vile misitu, mbuga za **wanyama**, milima, mabonde, maziwa na mito

Mabonde

Bonde la Isimila lililopo mkoani Iringa lina nguzo za asili zilizodumu kwa miaka mingi

Mbuga za wanyama

Baadhi ya mbuga za wanyama zinaopatikana Tanzania ni:

- a) Serengeti
- b) Ngorongoro
- c) Mikumi
- d) Tarangire
- e) Ruaha
- f) Mkomazi
- g) Udzungwa
- h) Nyerere
- i) Manyara

Mbuga hizi ni urithi wa asili uliopo nchini.

Milima

Mfano wa milima hiyo ni

1. Mlima Kilimanjaro, ambao ndio mlima wa kwanza kwa urefu barani Afrika
2. Mlima Meru
3. Milima ya Udzungwa
4. Mlima Rungwe.

Maziwa na mito

Baadhi ya maziwa yaliyopo nchini ni

- a) Ziwa Victoria,
- b) Ziwa Tanganyika
- c) Ziwa Manyara
- d) Ziwa Nyassa

Baadhi ya mito mikubwa ya asili iliyopo nchini ni:

- a) Mto Ruaha
- b) Mto Kilombero
- c) Mto Malagarasi
- d) Mto Rufiji
- e) Mto Wami
- f) Mto Ruvuma

Urithi usioshikika

Urithi usioshikika unahusu masuala ya kijamii yaliyorithiwa kutoka kizazi hadi kizazi ambayo hayawezi kuonekana au kushikika.

Urithi huu unahusisha masimulizi kama vile hadithi, miiko, ngano, nyimbo, midundo ya ngoma, methali na lugha za asili.

Pia, unahusisha shughuli za kijamii kama vile matambiko, dini na matamasha ya jadi.

Vilevile, unahusu maarifa ya jadi kuhusu kilimo, uvuvi, uhunzi, ufugaji na elimu ya mazingira.

Sanaa za maonesho kama vile maigizo na tafsiri za sanaa za ufundu kama vile uchoraji na uchongaji ni sehemu ya urithi usioshikika

Umuhimu wa urithi katika Taifa

Urithi una umuhimu kwa jamii na Taifa kwa ujumla. Urithi huu ni muhimu katika:

- a) Kutambulisha urithi uliopo nchini;
- b) Kutupa ushahidi wa chimbuko na asili za jamii na maadili yake;
- c) Kupata historia ya jamii zetu;
- d) Kutambulisha maarifa na ujuzi wa asili wa jamii za Kitanzania;

- e) Kutoa ufahamu juu ya asili na mabadiliko ya jamii za Kitanzania;
- f) Kuchocha maendeleo ya kiuchumi kuititia utalii;
- g) Kutoa ushahidi wa chimbuko la tamaduni zetu;
- h) Kupata taarifa za mabadiliko ya jamii na jinsi ya kuyaendeleza;
- i) Kupata pato la Taifa kwa njia ya utalii.

Wajibu wa jamii katika kutunza maeneo ya urithi wa Tanzania

Maeneo yenye urithi yanapaswa kutunzwa na kulindwa kwa kufanya mambo yafuatayo:

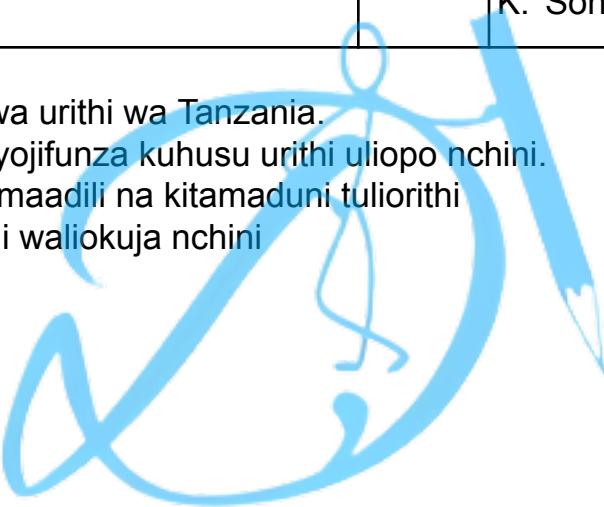
- Kuhifadhi kumbukumbu halisi ya wakati, eneo, na matumizi ya urithi huo
- Kufanya usafi na ukarabati ili kuzuia uharibifu wa urithi uliopo;
- Kuheshimu ubunifu wa miundo, aina na mbinu wakati wa ujenzi ili kuendeleza uhalisi wa urithi uliopo; na
- Kuweka mandhari ya mazingira salama ili kuzuia uharibifu

Zoezi

1. Andika neno ndiyo mbele ya sentensi ambayo ni kweli na neno **HAPANA** mbele ya sentensi ambayo si kweli.
  - i. Makanisa yenye urithi wa historia hayatumiki kwasasa.
  - ii. Kilwa ulikuwa mji maarufu kwa biashara ya watumwa.
  - iii. Bagamoyo na Zanzibar ilikuwa miji iliyohusika na biashara ya utumwa.
  - iv. Magofu ya mji wa Kunduchi yalijengwa wakati wa **biashara** kati ya jamii zetu na nchi za Mashariki ya Mbali na Kati.
  - v. Maadili ya jamii za mwambao wa Bahari ya Hindi yamechangiwa na wafanyabiashara kutoka Mashariki ya Mbali na Kati.
2. Oanisha kipengele kutoka sehemu A na maeneo yaliyopo sehemu B kwa kuandika herufi ya jibu sahihi katika sehemu uliyopewa.

Sehemu A	Jibu	Sehemu B
(i) Jumba la wafanyabiashara ya utumwa		A. Kilwa kisiwani kaole
(ii) Makumbusho ya Vita vya Majimaji		B. Husuni Kubwa
(iii) Maeneo yenye historia ya watumwa		C. Oldupai
(iv) Maarufu kwa michoro ya mapangoni		D. Bagamoyo na Zanzibar
(v) Makanisa anayotumika ambayo ni urithi wa Tanzania		E. Kilwa, Tongoni, Pangani na

		Kunduchi
(vi)	Eneo lenye magofu na masalia yenyе miji iliyotumiwa na wafanyabiashara kutoka Mashariki ya Mbali na Kati	F. Laetoli
(vii)	Gofu la ikulu ya sultani wa Kilwa	G. Tanga
(viii)	Urithi wa misikiti ya kale	H. Kondoa Irangi
(ix)	Kuligundulika binadamu wa kale zaidi	I. AnglikaniMkunazini, Zanzibar, Azania Front
(x)	Kuna nyayo za binadamu wa kale	J. Caravan Serai
		K. Songea

-
3. Andika umuhimu wa urithi wa Tanzania.
  4. Andika mambo uliyojifunza kuhusu urithi uliopo nchini.
  5. Andika urithi wa kimaadili na kitamaduni tuliorithi
  6. kutoka kwa wageni waliokuja nchini

Msamiati

Husuni	jumba lilitumiwa na wafalme au sultani kama makazi
Kale	huhusisha zamani au miaka mingi iliyopita
Maadili	tabia, mienendo, kanuni, nidhamu za jamii husika
Magofu	mabaki ya majengo ya kale yanayoonekana
Makumbusho	maeneo yenyе kuhifadhi vitu vyenye urithi wa kiasilia kiutamaduni
Oldupai	eneo hili hujulikana pia kama bonde la olduvai
Sultani	ni mfalme au mtawala wa nchi, jina lilitumiwa na watawala wa Kiarabu
Utumwa	mfumo ambao binadamu alitumikishwa bila malipo na kumilikiwa na mtu mwengine.

Mtumwa hana uhuru wa mali, hata watoto walikuwa ni mali ya
aliyemmiliki

Sura ya tatu
Wajibu na haki za mtoto *Darasa lako*

Wajibu wa mtoto

Maana ya wajibu

Wajibu ni jambo au mambo ambayo mtu anapaswa kuyafanya au kuyatimiza.

Wajibu wa mtoto shuleni

Mambo unayolazimika kuyafanya shuleni ili kuendana na taratibu, kanuni na sheria za shule ni wajibu wako kama mwanafunzi.

Mfano wa wajibu wa mtoto shuleni ni pamoja na:

- a) Kuwahi shuleni na kuwepo darasani kwa wakati sahihi
- b) Kusoma kwa bidii na kufanya kazi zote zinazohusu masomo;
- c) Kushirikiana na wanafunzi wengine shuleni;

- d) kutii sheria za shule;
- e) Kujilinda na kulinda wanafunzi wengine dhidi ya vitendo nya ukatili, udhalilishaji na unyanyasaji shulen;
- f) Kuthamini mali za shule na kuepuka vitendo nya rushwa vinavyolenga kuharibu na kupoteza mali za shule;
- g) Kutoa taarifa zinazohusu uharibifu na upotevu wa maliza shule;
- h) Kuwapenda wanafunzi wenzake na watu wengine shulen;
- i) Kuwasaidia walimu, watu waliokuzidi umri na wanafunzi wengine shulen pale inapohitajika;
- j) Kuwatii walimu, viongozi na wafanyakazi wengine waliopo shulen;
- k) Kuwaheshimu walimu, waliokuzidi umri na wanafunzi wengine;
- l) Kufanya usafi wa mazingira ya shule na darasani

Kuacha kutimiza wajibu wako shulen ni kinyume na vitendo nya kimaadili. Unapaswa kutambua kuwa kutimiza wajibu ni jambo la lazima uwapo shulen.

Wajibu wa mtoto nyumbani

Mfano wa wajibu wa mtoto nyumbani ni pamoja na:

- a) Kuwaheshimu wazazi, walezi, watu waliokuzidi umri na watoto wenzako;
- b) Kufanya kazi za nyumbani zinazolingana na umri wake;
- c) Kuthamini mali zako binafsi na za nyumbani;
- d) Kuepuka vitendo nya rushwa vinavyolenga kutenda vitendo vilivyo kinyume na maadili;
- e) Kuwasaidia wazazi, walezi na watu waliokuzidi umri kufanya kazi
- f) Kutenda vitendo nya kimaadili vinavyokubalika na jamii yako;
- g) Kujilinda na kulinda watoto wengine dhidi ya vitendo nya ukatili, udhalilishaji na unyanyasaji maeneo ya nyumbani;
- h) Kuwasadia wadogo zako wanapohitaji msaada
- i) Kufanya usafi binafsi wa mwili, nguo na vyombo ulivyotumia kula chakula
- j) Kufanya usafi binafsi wa mwili, nguo na vyombo ulivyotumia kula chakula

Umuhimu wa kutimiza wajibu

Kutimiza wajibu wako shulen na nyumbani kutakusaidia:

- a) Kujenga uhusiano mzuri na watu wanaokuzunguka
- b) Kujilinda na kulinda watoto na watu wengine dhidi ya vitendo nya ukatili, unyanyasaji na udhalilishaji
- c) Kufikia malengo uliyojiwekea na yaliyowekwa shulen na nyumbani kwa wakati na kwa ufanisi
- d) Kujenga uaminifu kati yako na wazazi, walimu na watoto wenzako;
- e) Kupendwa na wazazi, walezi na wanafunzi wenzako

- f) Kutii sheria, kanuni na taratibu zilizowekwa nyumbani na shuleni
- g) Kuonesha heshima na upendo kwa watu wengine unaoishi nao.

Haki za mtoto

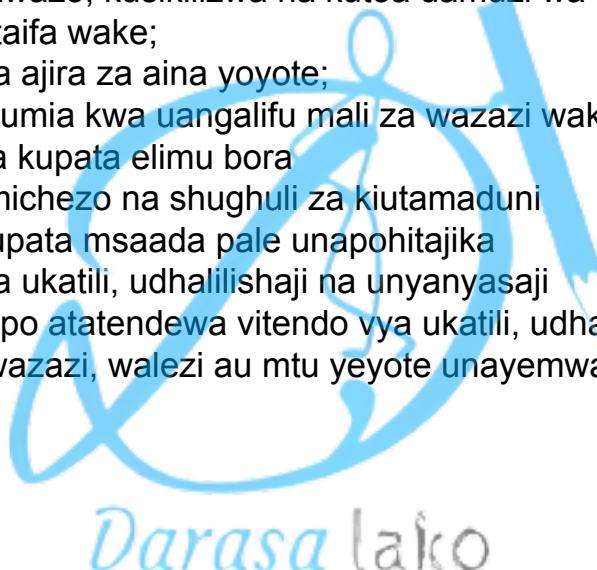
Haki ni jambo au kitu chochote unachostahili kuwa nacho kama mtoto au kupokea kutoka kwa watu wengine kwa mujibu wa sharia

Haki ni kile unachoruhusiwa kufanya kama mtoto.

Haki za mtoto hutolewa na wazazi, walezi, walimu na watu wote katika jamii

Haki za mtoto ni pamoja na:

- a) Kuheshimiwa na kuthaminiwa kama watu wengine;
- b) Kuishi na wazazi na walezi wake bila kubaguliwa;
- c) Kupatiwa mahitaji yake muhimu kama vile chakula,
- d) huduma za afya, mavazi na malazi kwa ajili ya ustawi wake;
- e) Kutoa maoni, mawazo, kusikilizwa na kutoa uamuzi wa ustawi wake;
- f) Kupata jina na utaifa wake;
- g) Kutoajiriwa katika ajira za aina yoyote;
- h) Kunufaika na kutumia kwa uangalifu mali za wazazi wake;
- i) Kwenda shule na kupata elimu bora
- j) Kushiriki katika michezo na shughuli za kiutamaduni
- k) Kusikilizwa na kupata msaada pale unapohitajika
- l) Kulindwa dhidi ya ukatili, udhalilishaji na unyanyasaji
- m) Kutoa taarifa iwapo atatendewa vitendo vya ukatili, udhalilishaji na unyanyasaji na wazazi, walezi au mtu yejote unayemwamini.

Wajibu katika kusimamia na kulinda haki za motto

Jamii inapaswa kuepuka vitendo vya ukiukwaji wa haki za mtoto.

Haki za mtoto zinaweza kulindwa kwa kufanya mambo yafuatayo:

- a) Kuiwezesha jamii kutambua haki za mtoto;
- b) Kuelimisha jamii kuhusu umuhimu wa kulinda haki za mtoto
- c) Kuwaelimisha wazazi, walezi na jamii kuhusu athari za vitendo vya ukatili, udhalilishaji na unyanyasaji wa watoto
- d) Kutoa adhabu kali kwa wote wanaokiuka haki za mtoto
- e) Kutoa taarifa katika mamlaka mbalimbali inapotokea ukiukaji wa haki za mtoto
- f) Kuelimisha watoto kuhusu haki zao

- g) Kuelimisha watoto maeneo ya kutoa taarifa pale wanapotendewa vitendo nya ukiukaji wa haki zao
  - h) Kushirikiana katika jamii kulinda haki za mtoto; na
  - i) Kuwajengea watoto ujasiri wa kusema na kutoa taarifa pale wanapotendewa ukatili, udhalilishaji na unyanyasaji.
- Ni wajibu wa jamii na watoto wenyewe kusimamia na kulinda haki za mtoto.
  - Pia, ni muhimu jamii nzima kuwajibika katika kuhakikisha haki za mtoto katika maeneo ya shule na nyumbani zinaheshimiwa.
  - Kuheshimu haki za mtoto kutasaidia kumpa nafasi mtoto ya kutimiza ndoto zake katika maisha

Zoezi la jumla

Chunguza matendo katika jedwali yanayohusu haki na wajibu wa mtoto. Weka alama ya (v) kwenye kisanduku kwa kubainisha matendo ya haki na wajibu wa mtoto. Angalia mfano namba 1 na 2.

Na	Matendo	Haki	Wajib u
	Kuwasalimia watoto wengine na watu waliokuzidi umri		v
	Kupata mahitaji ya shule, chakula na malazi	v	
	Kushirikishwa kufanya maamuzi		
	Kuwathamini watu wenyе mahitaji maalumu		
	Kupata nafasi ya kucheza		
	Kupata malezi bora		
	kuheshimiwa na watu wengine		
	Kulindwa		
	Kufanya kazi zinazolingana na uwezo wa mtoto		
	Kupata elimu bora		

2. Chagua jibu sahihi na kuandika herufi ya jibu hilo katika sehemu ilioachwa wazi.
  - (i) Vitendo vifuatavyo vinaonesha ukiukwaji wa haki za mtoto isipokuwa _____
    - (a) kupewa adhabu pale mtoto anapofanya kosa
    - (b) kunyimwa chakula kama adhabu
    - (c) kuajiriwa katika ajira ndogondogo
    - (d) kupigwa maeneo ya kichwa, mgogo na miguu

- (ii) Matendo gani kati ya haya si wajibu wa mtoto _____
- (a) kufanya usafi binafsi wa mwili na nguo zake
  - (b) kutafuta fedha za chakula cha familia nyumbani
  - (c) kufanya usafi mahali anapolia chakula
  - (d) kusaidia wazazi na walezi kufanya kazi mbalimbali
- (iii) Zifuatazo ni haki za mtoto isipokuwa _____
- (a) kupata elimu bora
  - (b) kuheshimiwa kama watu wengine
  - (c) kupata nafasi ya kucheza
  - (d) kutosikilizwa anapohitaji msaada

Msamiati

Udhgilishaji

kufanyiwa matendo ya kuabishwa

Ukatili

matendo ya kuumiza, hali ya mateso, maumivu dhidi ya mtu
mwingine kwa makusudi

Unyanyasaji

makusudi

matendo ya kuachwa, kudharauliwa au watu kutokujali kwa

Sura ya nne

Matendo ya kuthamini maadili

Kuthamini maadili ni hali ya kuonesha mwenendo mzuri kwa kutenda matendo yanayokubalika katika jamii husika.

Kuthamini maadili hutuwezesha kujenga uhusiano mzuri na watu wengine katika jamii inayotuzunguka

Kuheshimu watu wengine

Kutenda matendo ya kuheshimu watu wengine ni kitendo cha kuthamini maadili.

Matendo ya kuheshimu watu wengine

- kuonesha utii
- kusalimia
- kusaidia kazi
- kujali watu wengine

Soma matendo yafuatayo, kisha fanya zoezi linalofuata.

- (a) Mtoto kuwasalimia walimu na wenzake shulenii.
- (b) Mtoto anamsaidia mwalimu kubeba madaftari kupeleka ofisini.
- (c) Mwanafunzi anamsaidia mwalimu kufuta ubao.
- (d) Mtoto anakataa kutumwa dukani na mama yake.
- (e) Mtoto anamwita mama yake kwa jina lake.

ZOEZI

- 1. Matendo gani yanaonesha heshima na kwa nini?
- 2. Matendo gani yanaonesha kukosa heshima na kwa nini?
- 3. Taja matendo mengine yanayoonesha heshima kwa watu wengine.
- 4. Taja matendo mengine yanayoonesha kukosa heshima kwa watu wengine.

Kutii sheria

Sheria ni taratibu na kanuni zilizowekwa katika mazingira tuliyopo, shulenii, nyumbani au katika jamii, na upaswa kufuatwa na kila mtu.

Tangu zamani mtu aliyejunja sharia aliadhibiwa adhabu kali. Mfano, mtu ambaye alivunja sharia aliweza kuchapwa viboko hadharani.

Kuthamini utii wa sheria shuleni

Unapaswa kuonesha utii wa sheria za shule kwa kufuata taratibu na kanuni zilizopo shulenii.

Vitendo vinavyoonesha kuthamini utii wa sheria shuleni.

- a) Kuwahi shuleni
- b) Kuhudhuria masomo
- c) Kufanya na kumaliza kazi zote zinazohusiana na masomo unapokuwa darasani

- d) Kuwatii walimu na watu waliokuzidi umri
- e) Kutopigana na wenzako

Kutokutii sheria za shule ni kinyume na maadili. Hivyo, mwanafunzi asiyetii sheria za shule hupewa adhabu

Ni muhimu kutii sheria za shule ili uweze kujifunza katika mazingira salama shulenii

Kuthamini utii wa sheria nyumbani

Ni muhimu kutii sheria zilizopo nyumbani kama

- Kuwahi kurudi nyumbani
- Kufanya kazi zote tunazopaswa kufanya nyumbani.

Kutii sheria zilizopo nyumbani huongeza upendo kati ya watoto na wazazi wao

Zoezi

Andika vitendo vingine vinavyoonesha kuthamini utii wa sharia

Kuthamini utii wa sheria barabarani

Sheria za usalama wa barabarani zinajumuisha alama, kanuni na taratibu za kufuatwa na watumiaji wa barabara.

Sheria hizi huwasaidia watumiaji wa barabara kujua namna ya kutumia barabara.

Tunapaswa kutii na kuheshimu sharia za barabarani ili kuepuka kupata ajali au kusababisha ajali za barabarani.

Ni muhimu kuzijua na kuzifuata alama za barabarani ili kulinda maisha yako na ya watu wengine

Zoezi

1. Taja alama za barabarani unazozifahamu.
2. Eleza maana ya alama za barabarani unazozifahamu.

Mfano wa alama za barabarani

Alama za barabarani kwa wanaovuka barabara

1. Alama ya pundamilia
Alama hii huchorwa katika barabara kwa rangi nyeupe.

2. Taa za barabarani

Alama hii ina alama ya mtu akitembea kwa haraka.

- Hakikisha unapovuka kuna taa nyekundu inayowaka kuashiria magari kusimama
- Epuka kuvuka barabara wakati taa ya kijani inawaka kuruhusu magari kupita, hata kama kuna alama ya pundamilia.
- Tunapaswa kutii na kuheshimu sharia za barabarani ili kuepuka kupata ajali au kusababisha ajali za barabarani.

Kujithamini

Matendo ya kuonesha kujithamini ni:

- Kujijali
- Kujiheshimu
- Kujikinga na mambo yatakayokuletea madhara.
- Kuipenda wewe mwenyewe

Zoezi

Onesha matendo ya kujithamini darasani.

Faida za kujithamani

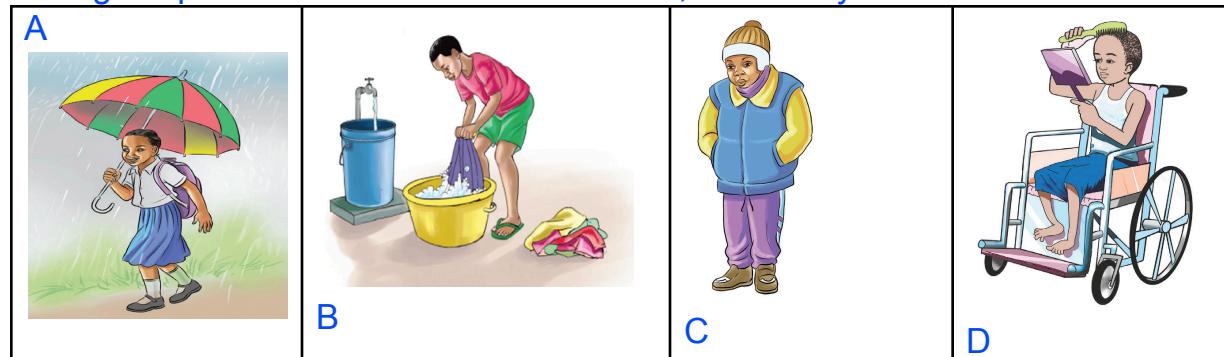
- Hujenga maadili ya jamii
- Hutujengea heshima
- Hutujengea uhusiano mzuri na watu wengine.

ZOEZI

Andika iwapo matendo haya ni ya kujithamini au si ya kujithamini

- (a) Mtoto anakataa kufua nguo zake.
 (b) Mtoto anaoga kabla ya kwenda shulenii.
 (c) Mtoto hakuchana nywele zake.
 (d) Mtoto anavaa sweta anaponisi baridi.
 (e) Mtoto amevaa nguo safi.

Chunguza picha katika Kielelezo kifuatacho, kisha fanya zoezi linalofuata.

ZOEZI

1. Eleza ulichojifunza kutokana na picha A, B, C na D.
2. Eleza jinsi matendo yaliyopo katika picha A, B, C na D yanavyoweza kukusaidia katika maisha yako ya kila siku.
3. Andika mambo mengine yanayoonesha matendo ya kujithamini.

Kuwajali watu wengine

Kuwajali wengine ni kitendo cha kuwakinga watu wengine dhidi ya mambo yatakayoweza kuwaleta madhara.

Matendo ya kujali watu wengine

- a) Kusaidia watu wengine, kama vile, wazee, wagonjwa na watu wenye ulemavu
- b) Kutenda matendo mema kwa wengine
- c) Kuwapenda
- d) Kuwaheshimu
- e) Kuwasaidia
- f) kutoa taarifa kwa walimu, wazazi, walezi au polisi kuhusu vitendo vya ukatili, udhalilishaji au unyanyasaji vinavyofanywa dhidi ya wanafunzi na watoto wengine

Zoezi

Eleza matendo mengine yanayoonesha kuwajali watu wengine yanayofanyika shuleni na nyumbani.

Kushirikiana na watu wengine

Ushirikiano ni matendo ya kufanya kazi pamoja.

Watu wanaoshirikiana hufanya kazi pamoja ili kupata ufanisi wa pamoja bila ya ushindani kati yao kwa manufaa binafsi.

Matendo yanayojenga ushirikiano na wengine

- a) Kuwasiliana vyema na wenzako.
- b) Kuwasiliana vizuri kunafanyika kwa kusikiliza wenzetu na
- c) Kutokatisha mazungumzo yao wakati wanapoongea.

Jamii za kale zilishirikiana katika mambo mbalimbali kama:

- Sherehe
- Msiba
- Kilimo

- Biashara
- Ufugaji, uvuvi
- Ujenzi wa nyumba

Faida za Ushirikiano

- a) Ulisaidia kutatua matatizo kwa pamoja
- b) Kujenga uhusiano mzuri
- c) Ulisaidia kutatua matatizo kwa pamoja
- d) Kujenga uhusiano mzuri

Ushirikiano shulenii

Ushirikiano shulenii unaweza kufanyika zaidi katika masuala ya:

1. Kitaaluma
2. Kiutamaduni
3. Michezo
4. Usafi

Mambo ambayo watu wanaweza hufanya kwa ushirikiano katika mtaa au kijiji.

- Ujenzi wa shule na barabara
- Kazi za kilimo
- Kutatua changamoto katika maeneo yao.

Zoezi

1. Oanisha maneno kutoka sehemu A na sentensi zilizopo katika sehemu B kwa kuandika herufi ya jibu sahihi katika nafasi uliyopewa.

Na	Sehemu A	Jibu	Sehemu b
i.	Kutii sharia		A. kuwapenda, kuwaheshimu B. na kuwasaidia watu wengine
ii.	Kujali		C. kuwahi shuleni
iii.	Kuthamini		D. kufanya matendo ya pamoja
iv.	Kushirikiana		E. kujijali na kujali watu wengine

2. Andika neno **NDIYO** mbele ya sentensi ambayo ni kweli na neno **HAPANA** mbele ya sentensi ambayo si kweli.

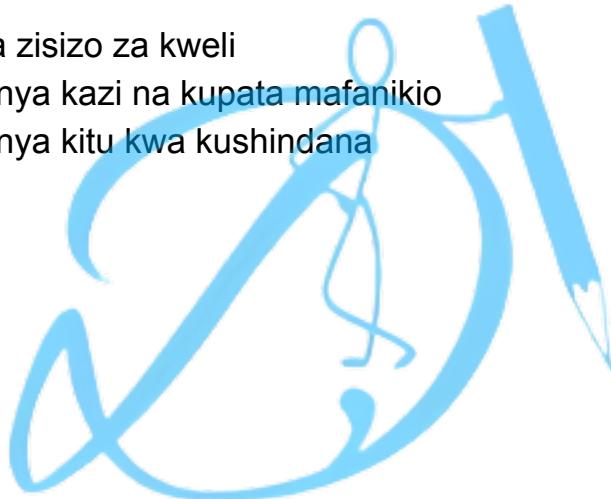
- i.Kuvuka barabara maeneo yenge alama za pundamilia huonesha utii wa sheria za usalama barabarani.
  - ii.Kuwasalimia wenzetu na waliotuzidi umri ni matendo ya kuheshimu watu wengine.
  - iii.Kufuata taratibu na kanuni za shule na nyumbani ni utii wa sheria.
  - iv.Ushirikiano haujengi uhusiano.
3. Orodhesha mambo matatu (3) uliyojifunza kuhusu kujithamini.
  4. Andika matendo matatu (3) ya kuonesha utii wa sharia shulenii.
  5. Andika matendo matatu (3) ya kuonesha utii wa sharia nyumbani.
  6. Andika matendo matatu (3) ya kuonesha utii wa sharia za barabarani.
  7. Andika matendo mawili (2) ya kujali watu wengine.
  8. Taja faida mbili (2) za kushirikiana na watu wengine.

Msamiati

Kejeli   utani au sifa zisizo za kweli

Ufanisi   hali ya kufanya kazi na kupata mafanikio

Ushindani   hali ya kufanya kitu kwa kushindana

Sura ya Tano

Maarifa na ujuzi wa asili wa jamii

Dhana ya maarifa na ujuzi wa asili wa jamii

Maarifa na ujuzi wa asili wa jamii ni nini?

Maarifa hutupa ufahamu wa hali, habari, na maelezo yanayohusu namna ya kutenda jambo.

Maarifa hayo yanaweza kuwa ya kijamii, Kisayansi, kiutamaduni, au kiroho

Ujuzi ni uwezo wa kiufundi, kisanii au kijamii wa kutumia maarifa tuliyonayo katika kufanya kazi au kutenda.

Ujuzi unaweza kuwa wa asili, yaani unaotokana na mazingira na teknolojia ya asili. Pia, unaweza kupatikana kutokana na teknolojia za kisasa kama vile za viwandani.

Ukiwa na maarifa bila ujuzi huwezi kutenda au kufanya kazi kwa ufanisi.

Maarifa na ujuzi wa asili katika uchumi

Jamii zetu zina maarifa na ujuzi wa asili katika shughuli za uchumi kama vile kilimo, uvuvi, ufinyanzi na uhunzi.

Maarifa na ujuzi wa asili katika Kilimo

Maarifa na ujuzi wa asili katika kilimo vilihusisha stadi mbalimbali kama vile:

- Kuchimba
- Kupanda
- Kukwatura majani.
- Kutengeneza matuta.
- Kilimo kilifanyika maeneo ya udongo wenge rutuba na mvua
- Samadi ilitumika kama mbolea ili kuongezea udongo rutuba.
- Kilimo cha umwagiliaji.

Umwagiliaji ulifanyika kwa kutumia mito ya asili na majiyanayotiririka kutoka milimani.

Mfano, maeneo ya Engaruka, Arusha kilimo cha umwagiliaji kilifanyika kwa kujenga mifereji kwa mawe kama matuta kutoka katika ukingo wa bonde la Ufa.

- Maji ya mvua yalitengenezewa mabwawa yaliyowekewa kingo ili kutunza maji kwa muda mrefu

Mazao yaliyolimwa na jamii za kale

- a) mazao ya asili ya mizizi kama vile viazi vitamu, viazi vikuu na magimbi
- b) Mtama
- c) Uwele
- d) Ulezzi.

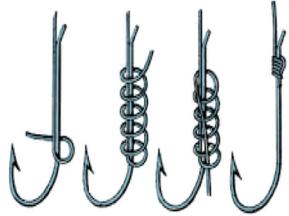
The logo consists of a stylized blue graphic of two hands holding a globe, with musical notes floating around it. Below the graphic, the words "Darasa lako" are written in a blue, flowing font.

Darasa lako

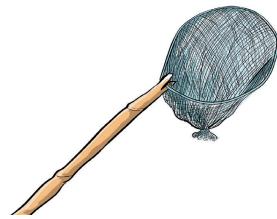
Maarifa na ujuzi wa asili katika uvuvi

Maarifa na ujuzi wa asili katika uvuvi vilifanyika kwa kutumia

- Nyavu
- Ndoano
- Madema
- Mitumbwi
- Mitego ya asili ya kuvulia samaki kama vile matenga

Ndoano za kutegea samaki

Nyavu ya kuvulia samaki

Uvuvi ulifanyika maeneo yeye mito, maziwa, bahari, mabwawa na madimbwi ya maji mengi.

Maarifa na ujuzi wa asili katika ufugaji

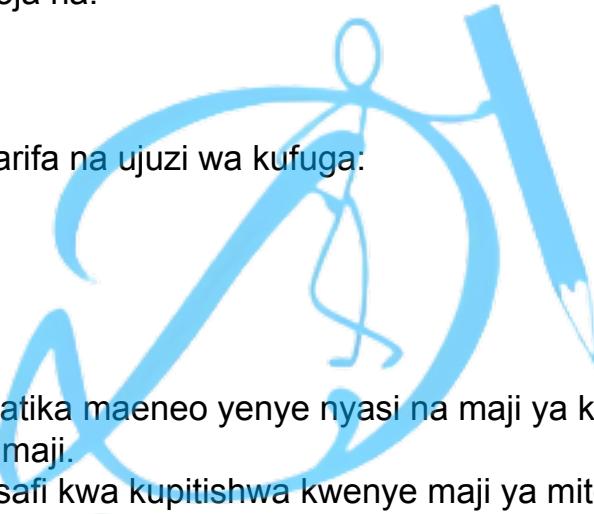
Maarifa na ujuzi katika ufugaji vilifanyika kwa kufuga mifugo katika maeneo yeny nyasi ili kupata chakula cha mifugo.

Mifugo iliyofugwa ni pamoja na:

- Ng'ombe
- Mbuzi
- Kondoo

Pia, jamii zilikuwa na maarifa na ujuzi wa kufuga:

- Nyuki
- Sungura
- Kuku
- Bata

- ✓ Ufugaji ulifanyika katika maeneo yeny nyasi na maji ya kutosha ili kuipatia mifugo malisho na maji.
- ✓ Mifugo ilifanyiwa usafi kwa kuitishwa kwenye maji ya mito na kutumia dawa za asili ili kuua wadudu
- ✓ Jamii zilikuwa na maarifa na ujuzi wa kutengeneza mafuta ya samli kwa kutumia maziwa yatokanayo na wanyama.

Maarifa na ujuzi wa asili katika uwindaji

Jamii zinazoishi maeneo ya misitu zilijihusisha na uwindaji.

Uwindaji ulifanyika kwa kutumia

- i. Nyavu
- ii. Mitego
- iii. Mikuki
- iv. Mishale
- v. Mbwa
- vi. Dawa maalumu zilitumika kupunguza nguvu za wanyama wakubwa wakati wa uwindaji.

Jamii zetu zilikuwa na maarifa na ujuzi wa asili katika ususi, ufinyanzi, upishi na uhunzi.

Baadhi ya jamii hizi ziliweza kufua chuma na kutengeneza bidhaa za chuma. Mfano wa jamii hizi ni zile za maeneo ya Karagwe, Ufipa na Ugweno.

Zana walizotengeneza zilitumika katika kilimo, ufügaji, uvuvi na uwindaji

Historia ya maarifa na ujuzi wa asili katika jamii

Maarifa na ujuzi wa asili viliendana na mazingira waliyoishi wanajamii husika.

Shughuli za kilimo, ufügaji, uwindaji, uvuvi na uhunzi zilisababishwa na kuwepo kwa mazingira ya jamii husika.

- Jamii zilizoishi maeneo yenyeye mvua za kutosha na udongo wenye rutuba ziliishughulisha na shughuli za kilimo.
- Jamii zilizoishi kando ya mito, maziwa na bahari zilifanya shughuli za uvuvi.
- Kila mwanajamii alikuwa na wajibu wa kufanya kazi na kushiriki katika shughuli za uchumi
- Wazee wenye stadi husika waliwafundisha vijana kwa vitendo.
- Watu ambao hawakufanya kazi walikuwa ni wazee, watoto na wagonjwa.

Mbinu za kujifunza maarifa na ujuzi wa asili katika jamii.

- a) Kushiriki shughuli za kijamii.
Tunaposhiriki katika shughuli hizo tunapata nafasi ya kuona, kusikia na kuiga kwa kutenda.
- b) Usomaji wa vitabu
- c) Kushiriki mafunzo
- d) Kufanya mazoezi
- e) Kufanya kazi pamoja na wenye maarifa na ujuzi huu wa asili
- f) Kuendeleza na kuboresha maarifa na ujuzi wa asili ili kuongeza ufanisi wa shughuli tunazozifanya.
- g) Kujifunza mambo mapya

Zoezi

Bainisha mbinu nyingine za kujifunza maarifa na ujuzi wa asili katika jamii unayoishi.

Maadili katika maarifa na ujuzi wa jamii katika uchumi

Jamii za kale zilizingatia maadili katika kudumisha maarifa na ujuzi wa asili katika shughuli za uchumi. Baadhi ya maadili yaliyozingatiwa ni:

- a) Kufanya kazi kwa bidii. Hii ilisaidia kufikia malengo yao
- b) Kuwa mbunifufutu katika kufanya kazi. Hii ilisaidia teknolojia za asili kuendelea kukua na kuendana na wakati
- c) Kudumisha uhusiano mzuri na watu waliofanya nao kazi. Hii ilisaidia kuongeza ufanisi wa kazi. Pia, waliweza kujifunza kutoka kwa watu wengine
- d) Kuepuka vitendo viovu kama vile dhuluma na lugha za matusi. Hii ilisaidia kujenga uhusiano mwema
- e) Kuwa makini katika kufanya kazi. Hii ilisaidia kuongeza ufanisi na kujifunza kwa ufasaha
- f) Kuepuka uvivu. Hii ilisaidia kuwa na bidii katika utendaji kazi.

Maarifa na ujuzi wa asili katika utunzaji wa mazingira

Jamii za kale zilitumia mbinu mbalimbali katika utunzaji wa mazingira: Mbinu hizo ni kama:

- i. Mfumo wa imani za jadi zilizoambatana na miiko
  - Miiko ya kimaadili ilitumika kulinda rasilimali adimu kama vile aina ya miti, wanyama na ndege.
  - Kulikuwa na miiko ya **kuzuia kufua**, **kuoga** na **kujisaidia** haja kubwa au ndogo katika mabwawa, mito au maziwa mabwawa mengine yalitengwa kama mahali patakatifu
  - Haikuruhusiwa **kuvua samaki** au **kuchafua bwawa** “takatifu”. Watu waliamini kuvunja maadili **yale** ni **kuhatarisha** mazingira.
  - Imani zilitumika kulinda mazingira. Misitu, milima, mapori, mapango mabwawa na **chemchemi** zilitengwa kama maeneo ya “miungu.” Maeneo haya yalitengwa kwa ajilli ya kufanya ibada za asili.
  - Waliamini **kuharibu** maeneo haya kungesababisha kifo na majanga kama magonjwa kwenye familia na ukoo.
  - Jamii iliamini kuwa **uharibifu** wa mazingira kama kukata miti ovyo, kuua wanyama ovyo na kuchafuavyanzo vya maji ni chukizo kwa miungu.
  - Waliamini miungu ikikasirika jamii itapata laana na majanga kama ukame, njaa na magonjwa ya mlipuko.
  - Pia, watu waliamini kwamba iwapo mtu ataenda kinyume na kuharibu mazingira, atakufa kwa kuvunja miiko.
  - Jamii za kale ziliikuwa na maarifa na ujuzi wa kutumia mazingira yao kutambua majira ya mwaka na muda.
  - Watu walikuwa na maarifa na ujuzi wa kutambua majira ya mwaka na saa kwa kutumia maarifa na ujuzi wa mazingira.
  - Jamii zilitumia maarifa na ujuzi wa asili wa mazingira kutambua majira ya mvua na wakati wa kulima, kupanda na kuvuna mazao
  - Mazingira yalitumika kutambua mazao yanayofaakulimwa katika maeneo wanayoishi na wakati wa kuyalima.

- Maarifa na ujuzi katika utunzaji wa mazingira vilisaidia jamii kupunguza majanga yanayosababishwa na ukame.

Zoezi

1. Andika mambo uliyojifunza kuhusu maadili ya utunzaji wa mazingira.
2. Andika umuhimu wa maadili uliyojifunza kwa utunzaji wa mazingira ya sasa.

Faida ya mazingira kwa jamii za kale

- a) Mazingira yaliwapatia mvua
- b) Mazingira yaliwapatia chakula
- c) Mazingira yaliwapatia malighafi za kutengezea dawa
- d) Mazingira yaliwapatia malighafi za ujenzi wa nyumba.

Maarifa na ujuzi wa mazingira katika jamii za kale vilisaidia:

1. Kumudu mazingira ya jamii kama vile kutambua majira ya mwaka na wakati
2. Kutabiri majanga kwa kutumia maarifa na ujuzi wa historia
3. Kuepuka hatari na majanga yanayotokana na uharibifu
wa mazingira kama magonjwa, ukame, joto na kadhalika

Maarifa na ujuzi wa asili katika dawa

Jamii za kale ziliikuwa na ujuzi na maarifa katika dawa.

Maarifa na ujuzi vilikuwa muhimu kwa ajili ya kulinda na kutunza afya ya jamii.

Jamii za kale zilitumia dawa kutibu magonjwa mbalimbali, ingawa kuna tofauti kati ya dawa zinazotumika sasa na zile zilizotumika katika jamii za kale katika kulinda afya na kutibu magonjwa.

Tofauti hizi zipo katika maarifa na ujuzi uliopo katika utengenezaji na matumizi ya dawa husika.

Utengenezaji wa dawa za kisasa hutegemea maarifa na ujuzi wa viwanda.

Utayarishaji wa dawa za asili ulihusisha maarifa na ujuzi wa asili.

Vitu asilia kama vile miti, majani, magome ya miti, mizizi na maua vilitumika kutengeneza dawa za asili.

Maarifa na ujuzi wa asili katika utayarishaji wa dawa za asili ulifanyika kwa:

- i. Kuchemsha
- ii. Kupondwa
- iii. Kutwangwa
- iv. Kusagwa

Dawa za asili zilitumika kwa:

- i. Kunywa
- ii. Kupaka
- iii. Kufukiza
- iv. Kuoga
- v. Kuchua
- vi. Kujikanda
- vii. Kunusa.

Baadhi ya dawa zilizopo hospitali zimetokana na dawa za asili. Tofauti ni teknolojia ya kuzitengenezea na namna ya kuzihifadhi dawa za kisasa

Maadili katika maarifa na ujuzi wa asili katika dawa

Maadili yaliyozingatiwa katika utayarishaji wa dawa ni pamoja na:

- i. Kuzingatia usafi wa vyombo na mahali pa kutayarishia dawa;
- ii. Kutumia kanuni sahihi za utayarishaji kulingana na aina ya dawa
- iii. Kuzingatia ukweli na uaminifu katika utayarishaji, usambazaji na matumizi ya dawa.

Pia, maadili yalisisitizwa katika matumizi ya dawa ili kuongeza ufanisi wa dawa. Maadili hayo ni pamoja na:

- i. Kuzingatia kanuni za matumizi ya dawa ama kupaka, kufukiza, kuoga au kunusa. Kukiuka maadili katika matumizi ya dawa huleta madhara
- ii. Kusisisitiza matumizi ya dawa kwa wakati uliopangwa, kabla au baada ya chakula au pamoja na chakula
- iii. Kutumia dawa kwa kiasi kilichopangwa
- iv. Kufanya mazoezi mbalimbali ya mwili wakati wa matibabu.

Jamii zilikuwa na watu maalumu wenye maarifa na ujuzi wa asili wa kutengeneza dawa. Watu hawa ndio waliota maelekezo ya matumizi ya dawa kwa wagojwa.

Maarifa na ujuzi wa jamii katika dini

Jamii za Kitanzania zilikuwa na dini za asili. Dini ilikuwa ni sehemu ya asili za jamii za Watanzania.

Jamii ziliabudu miungu katika maeneo mbalimbali kama vile:

- katika makaburi

- mapango
- milima
- chini ya majabali
- miti mikubwa.

Matambiko na sherehe zilizoendana na mila na desturi katika ibada zilifanyika wakati wa ibada za dini za asili.

Dini ilitumika kutatua changamoto katika jamii kama vile uzazi, magonjwa na majanga kama ukame.

Jamii zilikuwa na kiongozi maalumu ambaye alisimamia dini za asili

Jamii iliamini kuwa kuheshimu na kuthamini dini ni chanzo cha baraka kwa jamii kama vile kuongezeka kwa mvua, mazao nauzazi.

Pia, waliamini ukiukaji wa miiko katika dini ni chanzo cha laana, magonjwa na majanga katika jamii.

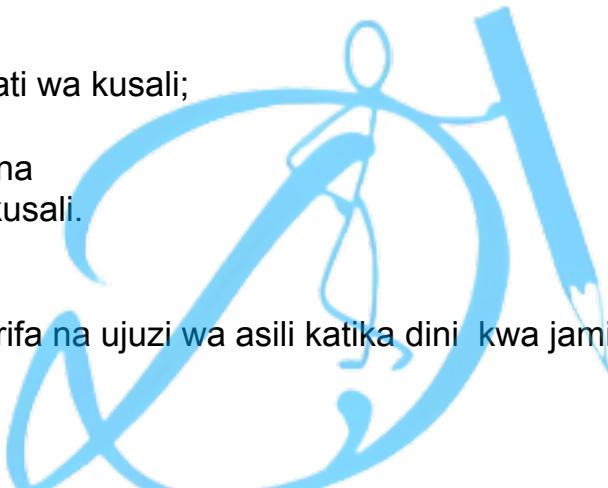
Maadili katika dini

Watu walisali kwa:

- (a) Kufunga macho wakati wa kusali;
- (b) Kupiga magoti;
- (c) Kuweka mikono juu; na
- (d) Kuinama wakati wa kusali.

Zoezi

Eleza umuhimu wa maarifa **na ujuzi wa asili** katika dini **kwa jamii ya sasa**.

Umuhimu wa Maarifa na ujuzi wa asili

- a) Husaidia kuthamini taaluma **na teknolojia** za jadi katika ufanisi wakazi na mazingira.
- b) Kujenga afya na kulinda rasilimali.

Zoezi

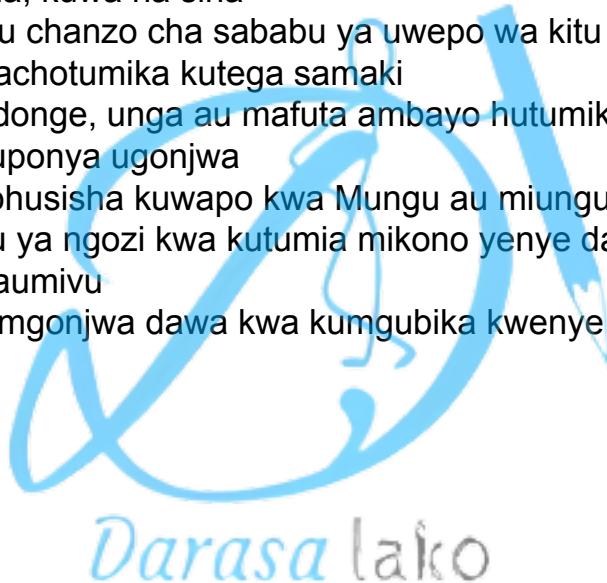
Jibu maswali yafuatayo:

1. Taja mambo manne (4) uliyojifunza kuhusu maarifa na ujuzi wa asili.
2. Andika tofauti mbili (2) kati ya maarifa na ujuzi wa asili na wa sasa katika kilimo.
3. Orodhesha mbinu mbili (2) zilizotumika katika kujifunza maarifa na ujuzi wa asili.
4. Eleza wajibu wa jamii ya sasa katika kuendeleza maarifa na ujuzi wa asili.
5. Andika mambo manne (4) uliyojifunza kuhusu maarifa na ujuzi wa asili katika utunzaji wa mazingira.

6. Eleza tofauti mbili (2) zilizopo kati ya maarifa na ujuzi wa dawa za asili na za sasa
7. Andika neno **NDIYO** mbele ya sentensi ambayo ni kweli na neno **HAPANA** mbele ya sentensi ambayo si kweli.
  - (i) Matumizi ya ndoano na nyavu ni maarifa na ujuzi wa asili katika uvuvi.
  - (ii) Dini ni sehemu ya maarifa na ujuzi wa asili kwa jamii za Kitanzania.
  - (iii) Viazi vikuu, magimbi, viazi mviringo, mahindi na ulezi ni mazao ya asili.
  - (iv) Kilimo cha umwagiliaji na matuta ni maarifa na ujuzi wa asili katika kilimo.
  - (v) Matumizi ya mikuki, mishale na upinde ni maarifa na ujuzi wa asili katika uwindaji

Msamiati

Afy	hali ya uzima, kuwa na siha
Asili	chimbuko au chanzo cha sababu ya uwepo wa kitu au jambo
Chambo	chakula kinachotumika kutega samaki
Dawa	majimaji, vidonge, unga au mafuta ambayo hutumika kwa lengo la kutibu au kuponya ugonjwa
Dini	imani inayohusisha kuwapo kwa Mungu au miungu
Kuchua	kusugua juu ya ngozi kwa kutumia mikono yenye dawa kwa ajili ya kuondoa maumivu
Kufukiza	kumfanyia mgonjwa dawa kwa kumgubika kwenye mvuke

Sura ya sita

Asili za jamii za watanzania

Asili ya jamii

Asili ya jamii ni chanzo cha mfumo mzima wa jamii husika.

Jamii za Watanzania zina makabila yenye asili tofauti.

Asili za makabila yaliyopo nchini zimesababisha kuwepo kwa tofauti za tamaduni, ngoma, nyimbo, michezo, mavazi na vyakula

Jamii hizi zina mfanano wa karibu kitabia, kimaadili, kiimani, pamoja na lugha. Sababu zinazopelekea mfanano wa jamii za watanzania

- a) Jamii nyingi za Watanzania kiasili zimetoka katika chimbuko linaloshabihiana katika makundi ya asili zao.
- b) Mwingiliano wa makabila
Mwingiliano kati ya kabile na kabile husababisha jamii kujifunza na hata kuiga maadili ya jamii zingine.

Kuna tofauti ya tabia, mavazi, chakula na lugha kati ya jamii moja na nyingine. Tofauti hizi ndizo zinazotofautisha na kutambulisha jamii za Watanzania.

Utamaduni

Utamaduni ni taratibu, kanuni na sheria zilizopo katika jamii

Pia, utamaduni ni mwongozo wa namna ya kuishi, kufikiri na kutenda.

- Mwongozo huu una sheria, kanuni na taratibu zilizokubalika katika jamii.
- Watu hutambuliwa na hutofautishwa kwa kigezo cha tamaduni zao.

Jamii zina tamaduni zenyе taratibu, sheria na kanuni tofauti zinaoongoza katika kutenda na kufikiri.

Taratibu, sheria na kanuni ndizo huunda mila na desturi za jamii

Ni **mila** kwa sababu zinaonesha taratibu za kimaisha za mwenendo na jinsi ya kufanya mambo.

Pia ni **desturi** kwa sababu huonesha mienendo, taratibu au kanuni za jamii zinazotendwa mara kwa mara.

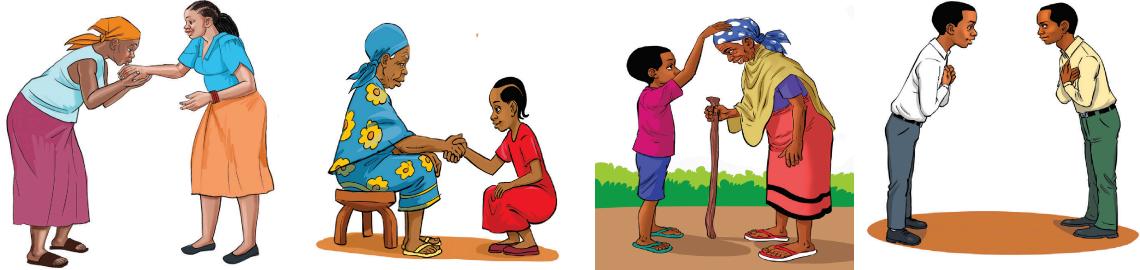
Kiasili, jamii za Kitanzania zilikuwa na misingi ya kimaadili yenyе tamaduni zinazofanana. Mfanano katika misingi ya utamaduni ndio unaojenga utamaduni wa Mtanzania.

Kuheshimiana

Misingi hii katika jamii huoneshwa katika vitendo vya kimaadili katika:

- Kusalimiana
- Kusaidiana
- kujali watu wengine

Chunguza matendo ya kusalimiana katika Kielelezo namba1, kisha jibu zoezi linalofuata.

Zoezi

1. Watu waliooneshwa katika Kielelezo namba 1 wanasalimiana kwa namna gani?
2. Taja namna mbili (2) nyingine za kusalimiana ambazo hazikuoneshwa kwenye Kielelezo namba 1.
3. Je, katika jamii yako watu wa rika mbalimbali wanasalimianaje?

Kushirikiana

Misingi ya tamaduni za jamii za *Watanzania* ilisisitiza ushirikiano na watu wengine. Miiko, misemo na methali kama kidole kimoja hakivunji chawa ilitumika kusisitiza ushirikiano katika jamii zetu. Jamii zilishirikiana katika mambo ya kiuchumi na kijamii, bila kujali hali ya mtu. Utu na upendo vilizingatiwa ili kukuza nguvu ya kushirikiana na kuhusiana katika jamii.

Kupenda na kuthamini kazi

Misingi ya tamaduni za kijamii ilisisitiza kupenda na kuthamini kazi.

Watu walithaminiwa kwa kupenda na kufanya kazi.

Kufanya kazi kulionesha uwajibikaji kwa mtu binafsi na jamii kwa ujumla.

Tabia njema

Tamaduni za jamii zilisisitiza tabia njema na kukemea tabia mbaya.

Kila mtu alipaswa kutenda matendo yanayokubalika katika jamii.

Adhabu zilitolewa bila kujali cheo wala umri.

Hii ilisaidia kujenga uadilifu katika jamii za kale.

Tabia njema zilihimizwa ili kujenga tabia ya watu kupendana, kusaidiana na kushikamana.

Kwa ujumla, misingi ya utamaduni pamoja na mambo mengine ililenga katika:

- a) Kuhimiza jamii kufanya na kuthamini kazi;

- b) Kuhimiza usawa katika mgawanyo wa rasilimali na umiliki wake;
- c) Kuhimiza tabia ya kuheshimu na kujali utu wa mtu mwingine;
- d) Kuhimiza malezi bora katika jamii;
- e) Kuthamini taaluma na teknolojia za jadi katika kujenga afya, ufanisi katika kazi na utunzaji wa mazingira na rasilimali;
- f) Kulinda na kuimarisha maadili katika jamii;
- g) Kujengea jamii uwezo wa kujiendeleza kimaisha kwa kuzingatia taratibu na kanuni za jamii zao
- h) Kujenga tabia ya ushirikiano, mshikamano na moyo wakusaidiana katika jamii
- i) Kujenga undugu na upendo katika jamii

Ni muhimu kwa jamii zetu, kwa sasa, kudumisha asili za jamii za Watanzania katika tamaduni zetu na misingi yake ili kujenga uzalendo.

Mavazi

Jamii za Kitanzania zilikuwa na mavazi ya asili yenye kutambulisha na kutoautisha jamii moja na nyingine.

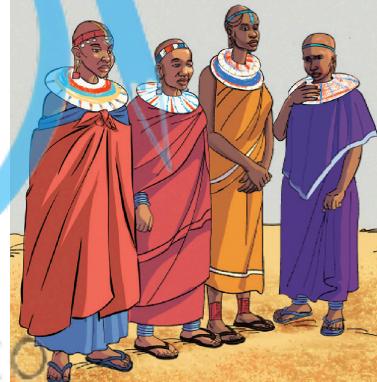
Mavazi ya asili hutambulisha na kutoautisha jamii moja na nyingine.

Vazi ya Kike ya
Wadatoga

Vazi ya kike ya
Waha

Vazi ya kike ya
Wamasai

Vazi la kike
la kigogo

vazi la kiume
la wamasai

vazi la kiume
la wasukuma

vazi la kiume la kingoni

Mavazi ya asili ya Kitanzania yanasisitiza sifa zifuatazo:

- a) Mavazi ya heshima yeye kusitiri mwili, yaani mavazi yasiyoonesha maungo;
- b) Mavazi yanayoendana na mazingira na utamaduni wa jamii inayohusika;
- c) Mavazi nadhifu na yeye kupendeza; na
- d) Mavazi yanayoendana na shughuli inayohusika, kama vile sherehe, misiba na vita.

- Tunapaswa kucaa mavazi ya heshima na yeye kusitiri mwili.
- Uvaa ji wa nguo zenyne kuonesha maungo ya mwili ni kinyume na maadili ya Kitanzania.
- Kucaa mavazi ya heshima kunajenga heshima kwa mtoto na jamii inayomzunguka.

Darasa lako

Ngoma za asili

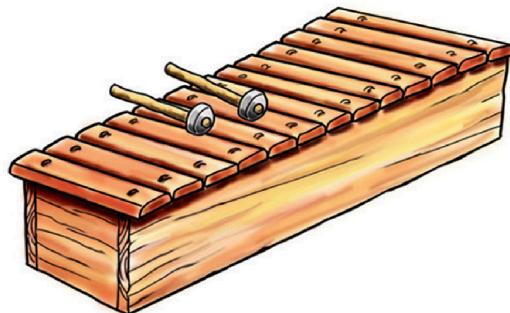
Jamii zilicheza ngoma kwa mitindo tofauti kama:

- a) Kuruka
- b) kutingisha viungovya mwili
- c) kuchezesha miguu
- d) kuchezesha mabega

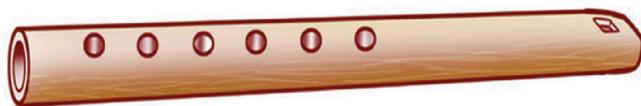
Jamii za Kitanzania zilitumia ala kama vile ngoma, filimbi na marimba

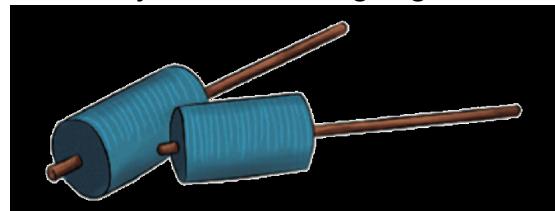
Ngoma

marimba ya mbao na vigongeo

Filimbi

Manyanga

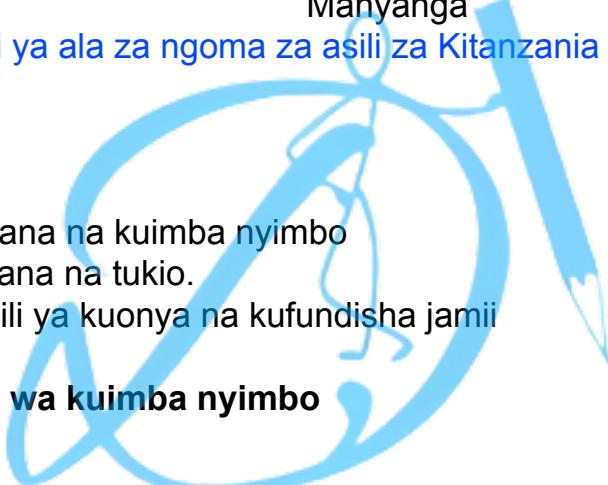
Baadhi ya ala za ngoma za asili za Kitanzania

Nyimbo

Ngoma za asili ziliambatana na kuimba nyimbo

Nyimbo ziliimbwa kuendana na tukio.

Nyimbo ziliimbwa kwa ajili ya kuonya na kufundisha jamii

Ala zilizotumika wakati wa kuimba nyimbo

- Zeze
- Ngoma
- Filimbi

Nyimbo ziliimbwa kwa matukio mbalimbali kama vile:

- Mavuno
- Sherehe za jando na unyago
- Harusi
- Misiba

Jamii ya sasa ina baadhi ya nyimbo zenyе maudhui yanayoharibu maadili ya jamii.

Ni wajibu kwa watoto kuepuka kuimba na kuiga matendo yasiyofaa

yanayoambatana na baadhi ya nyimbo za muziki wa kizazi kipyा.

Hii itasaidia kujenga maadili yanayofaa katika jamii zetu kwa sasa.

Kazi ya kufanya

Jadili tofauti zilizopo kati ya nyimbo za kizazi kipyा na nyimbo za asili katika kujenga maadili ya jamii kwa sasa.

Vyakula

Jamii za Kitanzania ziliikuwa na vyakula mbalimbali vya asili.

Kwa mfano, jamii nyingi ziliikuwa na chakula cha ndizi, ingawa mapishi ya ndizi yalitofautiana kati ya jamii na jamii.

Mapishi ya ndizi ya asili hufanyika ama kwa kuchanganywa na nyama, maharagwe, samaki, njugu mawe, choroko au mbogamboga.

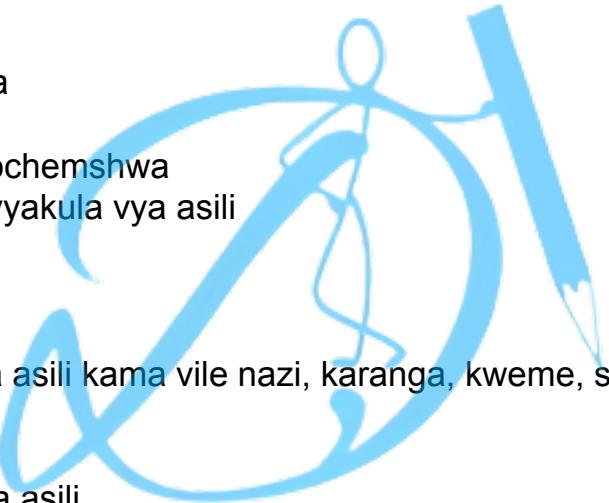
Pia, ndizi huchomwa au huchanganywa na maharagwe, supu au maziwa na kukorogwa ili kupata chakula laini.

Baadhi ya vyakula vya asili vya jamii za Kitanzania

- a) Ugali wa mtama
- b) Ndizi za kuchoma
- c) Ndizi zilizokorogwa
- d) Kande
- e) Viazi vitamu vilivyochemshwa

Njia zilizotumika kupika vyakula vya asili

- a) Kuchemshwa
- b) Kubanikwa,
- c) Kuchomwa
- d) Kutumia mafuta ya asili kama vile nazi, karanga, kweme, samli na mawese.

Umuhimu wa vyakula vya asili

- a) Vyakula vya asili vilisaidia jamii kupata nguvu
- b) Kujenga mwili
- c) Kulinda miili dhidi yamaradhi.
- d)

Mwingiliano wa makabila na kuingia kwa wageni katika jamii zetu kumeleta mabadiliko katika vyakula vyetu.

Pamoja na mabadiliko hayo, jamii zetu zinapaswa kuthamini vyakula vyetu vya asili.

Kula vyakula vya asili husaidia kudumisha utamaduni wetu. Pia, ni kiashiria cha kuwa wazalendo.

Zoezi

Andika tofauti kati ya vyakula vya asili vya jamii yako na vya sasa.

Michezo

Jamii zetu pia zina michezo ya asili. Baadhi ya michezo ilihitajikutumia nguvu.

Michezo hiyo ni kama:

- a. Mieleka
- b. Kuvuta kamba
- c. Masumbwi
- d. Kuruka kamba
- e. Mbio
- f. Rede
- g. Bao

Faida za michezo

- a. Kudumisha uhusiano na urafiki.
- b. Kuburudisha
- c. Kuimarisha afya zetu

Pia, jamii za Kitanzania zilikuwa **na** asili katika dini. Dini zilitumika katika kujenga maadili ya jamii. Vilevile, michoro na uchongaji wa vitu kama vinyago ilikuwa ni sehemu ya kuelezea asili za jamii za Watanzania.

Zoezi

Jibu maswali yafuatayo:

Andika mambo manne (4) ulijojifunza kuhusu asili za jamii katika utamaduni.

1. Eleza tofauti mbili (2) kati ya maarifa na ujuzi wa asili katika mavazi ya asili na ya sasa.
2. Eleza namma ya kuendeleza asili **katika** tamaduni kwa sasa.
3. Eleza tofauti mbili (2) kati ya vyakula vya asili na vya sasa.
4. Eleza umuhimu wa kutumia vyakula vya asili kwa sasa.
5. Eleza maadili yaliyozingatiwa katika mavazi ya asili.
6. Taja ala zilizotumika katika kucheza ngoma za asili.

Msamiati

Afy hali ya uzima, kuwa na siha

Banikwa kupika kwa joto

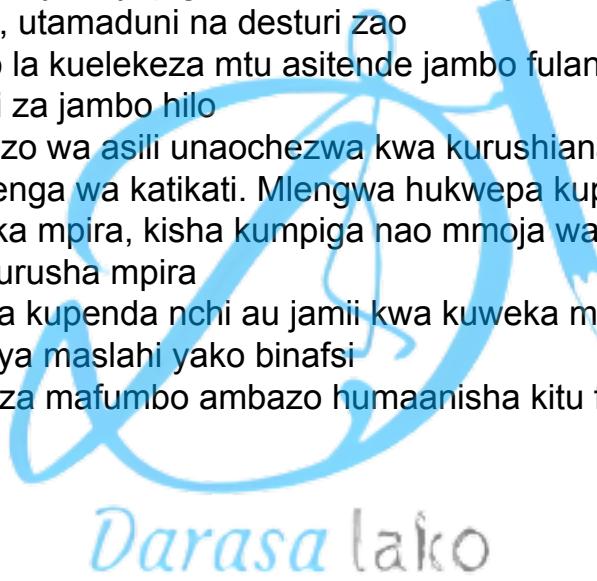
Chemshwa kupika kwa kuweka maji

Choma tendo la kuunguza kwa moto

Desturi mienendo, taratibu au kanuni za jamii zinazotendwa mara kwa mara

Dini imani inayohusisha kuwapo kwa Mungu au miungu

Filimbi	ala inayotoa sauti kwa kupulizwa
Hadithi	masimulizi ya mambo yaliyotokea au ya kubuni
Kande	chakula cha asili chenye mchanganyiko wa mahindi na maharagwe
Mafumbo	maneno yenye kubeba maana zilizofichika
Manyanga	ala ya muziki inayotengenezwa kwa kopo au kibuyu kilichotiya mbegu kavu au kokoto
Mdako	mchezo wa asili unaocchezwa kwa kuchambua mawe yote yaliyo kwenye shimo bila kudondosha
Methali	Usemi wenye mafundisho yaliyofichika
Mila	taratibu za kimaisha za mwenendo wa kufanya mambo zinazofuatwa na jamii fulani kulingana na historia na utamaduni wao
Misemo	vifungu vya maneno vyenye kubeba maana ya kimaadili
Miiko	mambo yanayopigwa marufuku katika jamii fulani kwa mujibu wa imani, utamaduni na desturi zao
Onya	tendo la kuelekeza mtu asitende jambo fulani kwa kumfanulia athari za jambo hilo
Rede	mchezo wa asili unaocchezwa kwa kurushiana mpira kwa kumlenga wa katikati. Mlengwa hukwepa kupigwa au huvizia kudaka mpira, kisha kumpiga nao mmoja wapo kati ya waliorusha mpira
Uzalendo	hali ya kupenda nchi au jamii kwa kuweka maslahi yake kwanza zaidi ya maslahi yako binafsi
Vitendawili	semi za mafumbo ambazo humaanisha kitu fulani

Sura ya saba

Urithi na asili za jamii kwa maendeleo ya sasa

Umuhimu wa maarifa na ujuzi wa asili na urithi wa kihistoria

Maarifa na ujuzi wa asili na urithi wa kihistoria una umuhimu katika maendeleo ya kijamii na kiuchumi kwa sasa.

Kiuchumi

Maarifa na ujuzi wa asili katika shughuli za kilimo, ufugaji, uvuvi na uwindaji ni muhimu kwa maendeleo ya uchumi na jamii. Shughuli hizi ni chanzo cha:

- a. Kipato kwa jamii na taifa;
- b. Kupata chakula
- c. Kupata malighafi
- d. Kupata maarifa na ujuzi wa kuboresha shughuli za uchumi wa sasa.

Kijamii

Maarifa na ujuzi wa asili na urithi wa kihistoria ni muhimu kwa maendeleo ya jamii. Hii ni kwa sababu:

- (a) Jamii hunufaika kutokana na fedha zinazolipwa na wageni kama gharama za malazi, chakula na vitu mbalimbali wanapokuja kutembelea maeneo yenye urithi wa kihistoria;
- (b) Urithi wa kihistoria hutoa fursa mbalimbali za ajira kama vile, biashara kwa wanajamii wanaozunguka eneo husika;
- (c) Ujio wa wageni katika maeneo ya urithi wa kihistoria huitangaza nchi yetu katika uso wa dunia;
- (d) Maarifa na ujuzi wa asili katika utunzaji wa mazingira ni muhimu kwa ajili ya kujifunza namna ya kutunza mazingira ya sasa;
- (e) Maarifa na ujuzi katika kutumia dawa za asili kwa jamii ni muhimu katika kuboresha matumizi ya dawa za asili kwa sasa
- (f) Maarifa na ujuzi wa dini za asili nchini ni muhimu katika kuabudu na kukuza maadili kwa jamii za sasa.

Mbinu za kutumia maarifa na ujuzi wa asili

Jamii zetu zinaweza kutumia maarifa na ujuzi huu wa asili kwa:

- a. Kuboresha shughuli za uchumi za sasa kama vile kilimo, ufugaji, uvuvi, uwindaji, ufinyanzi na ususi wa vitu mbalimbali;
- b. Kuboresha utunzaji wa mazingira ya sasa.
Hii itasadia jamii ya sasa kuepuka majanga yatokanayo na uharibifu wa mazingira;
- c. Kuboresha dawa zinazotumiwa na jamii. Pia, kupata dawa zaidi na mbadala za kutibu magonjwa yasiyotibiwa na dawa za kisasa na yale yaliyo sugu;
- d. Kuziboresha dawa za sasa kwa kutumia teknolojia ya sasa ili kuongeza uzalishaji. Hii itaongeza ufanisi na pato la jamii;
- e. Kufanya kazi kwa bidii ili kuendeleza maarifa na ujuzi wa jamii zetu;
- f. Kujifunza na kushiriki katika shughuli zilizopo katika jamii zetu ili kuziendezea
- g. Kuhimiza ukuzaji na utunzaji wa asili za jamii ili kuziendezea kizazi hadi kizazi.

Kusimulia maarifa na ujuzi wa asili, asili za jamii na urithi katika jamii

Vifaa vinavyotumika kukusanya taarifa.

- i. kalamu na daftari
- ii. kamera au simu

Njia zitumikazo kupata taarifa za maarifa na ujuzi wa asili

- A. Masimulizi,
- B. Uchunguzi
- C. Kusoma
- D. Kutembelea maeneo yenyeye taarifa; kwa mfano katika makumbusho, maktaba na maeneo yenyeye hifadhi za nyaraka mbalimbali.
- E. Usomaji wa vitabu, magazeti na majarida

Tunaweza kusimulia taarifa zinazohusu asili na urithi wa jamii kwa:

- Kuandika ili watu wengine wazisome. Taarifa hizi huandikwa kwenye vitabu na magazeti.
- Kupitia redio na runinga
- Jamii za kale zilitunga nyimbo na hadithi ambazo hadi sasa zinatupa masimulizi kuhusu maarifa na ujuzi wa jamii na maadili yake.

Zoezi

Taja njia nyingine zinazoweza kutumika ili kupata taarifa za maarifa na ujuzi wa asili na urithi wa kihistoria.

Thamani ya asili na urithi wa kihistoria katika jamii

Asili za jamii kama vile tamaduni, mavazi, vyakula, michezo na urithi wa kihistoria vina thamani katika:

- i. Kutambulisha urithi wa kihistoria uliopo katika jamii;
- ii. Kutupa ushahidi wa chimbuko la asili za jamii na maadili ya jamii zetu kwa sasa;
- iii. Kutoa ushahidi wa asili za tamaduni zetu nchini;
- iv. Kupata maarifa na ujuzi wa kutenda maadili katika jamii zetu;
- v. Kupata mapato ya taifa na jamii;
- vi. Kupata maarifa na ujuzi wa kujenga misingi ya uzalendo;
- vii. Kuendeleza misingi ya maadili ya jamii kama vile umoja, ushirikiano na uhusiano mwema wa kusaidiana katika jamii;

viii. Kutambulisha maadili ya jamii katika utendaji wa shughuli za kiuchumi na kijamii.

ZOEZI

Jibu maswali yafuatayo:

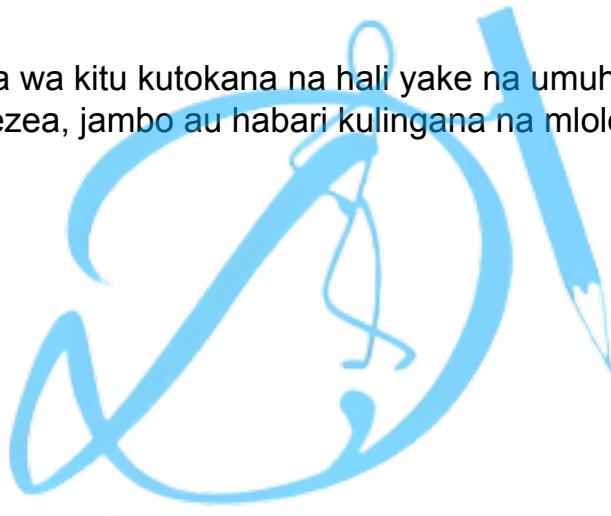
1. Eleza umuhimu wa maarifa na ujuzi wa asili na urithi wa kihistoria kwa maendeleo ya kiuchumi kwa sasa.
2. Eleza umuhimu wa maarifa na ujuzi wa asili na urithi wa kihistoria kwa maendeleo ya kijamii kwa sasa.
3. Orodhesha mbinu tatu (3) tunazoweza kutumia katika kukusanya taarifa kuhusu maarifa na ujuzi wa asili, asili za jamii na urithi wa kihistoria katika mazingira yetu.
4. Eleza mbinu tatu (3) tunazoweza kutumia kusimulia asili za jamii na urithi wa kihistoria.
5. Andika thamani ya asili za jamii na urithi wa kihistoria kwa sasa.

Msamiati

Thamani

Kusimulia

Ubora wa kitu kutokana na hali yake na umuhimu wake
Kuelezea, jambo au habari kulingana na mlolongo wa matukio

Sura ya nane

Uhusiano na ushirikiano na jamii

Uhusiano

Uhusiano huelezea jinsi watu wanavyofahamiana na kushirikiana katika mazingira tofauti.

Uhusiano hupelekea watu kujenga ukaribu na mshikamano baina yao.

Uhusiano unaweza kuwa wa kirafiki au kifamilia

Uhusiano wa kifamilia

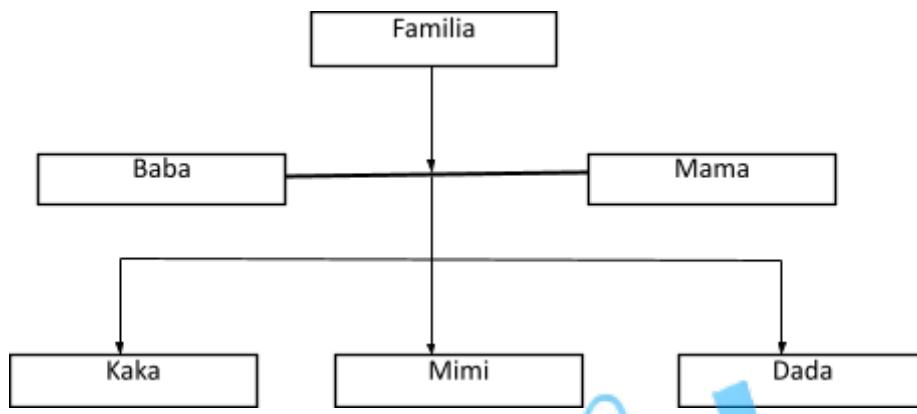
Uhusiano na familia ni aina ya uhustiano ambao unajumuisha wazazi na ndugu wa damu.

Uhusiano wa familia ni wa asili, kwani mwanadamu anaupata kwa kuzaliwa.

Uhusiano wa familia unajengwa kwa uhustiano wa damu.

Pia, uhusiano huu wa familia hujengwa kwa sababu ya ndoa, pale mtu mume na mke wanapofunga ndoa.

Chunguza mti wa familia, kisha fanya zoezi la 1.

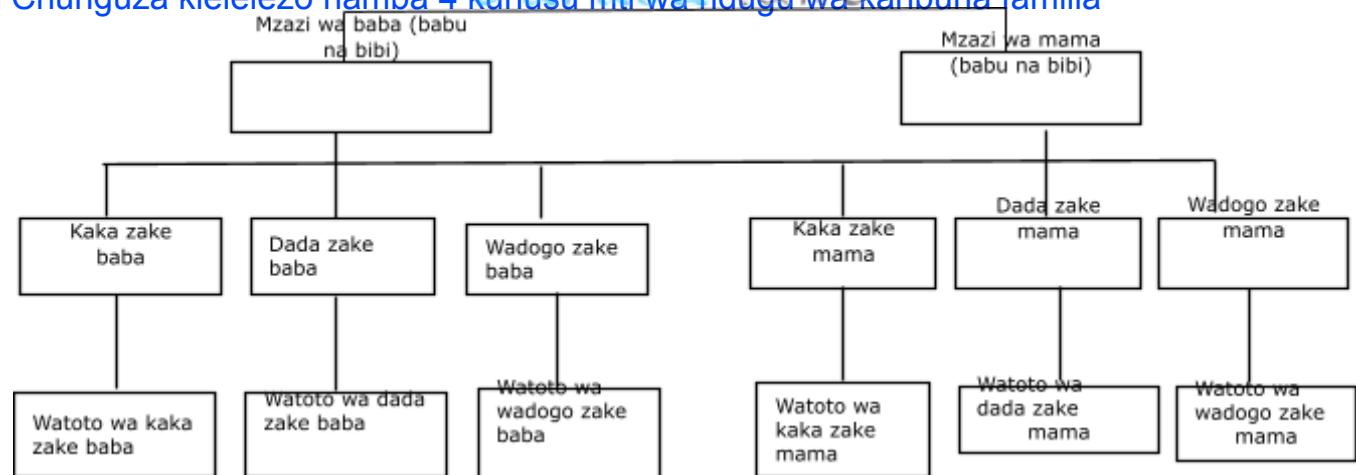
Zoezi

Andika kwenye mti wa familia

- (a) Jina la baba yako.
- (b) Jina la mama yako.
- (c) Kama una kaka, jina la kaka yako au kaka zako.
- (d) Kama una dada, jina la dada yako au dada zako.

Vilevile, uhusiano wa kifamilia huhusisha watu **wa karibu**; kwa mfano, babu, bibi, shangazi, mjomba na binamu.

Chunguza kielelezo namba 4 kuhusu mti wa ndugu wa karibuna familia

Kielelezo namba 4: Mti wa ndugu wa karibu na familia

Zoezi

Andika majina ya ndugu wafuatao katika visanduku vilivyopo katika Kielelezo namba 4.

1. Wazazi wa mama na baba (bibi na babu).
2. Kaka zake na wadogo zake mama na baba.
3. Dada zake na wadogo zake mama na baba.
4. Watoto wa dada zake na wadogo zake mama na baba (binamu).
5. Watoto wa kaka zake na wadogo zake mama na baba (binamu).

Matendo ya kuhusiana katika familia

Tunaweza kujenga uhusiano na watu wa familia na ndugu wa karibu na familia kwa:

- a) kuwatembelea mara kwa mara
- b) kushirikiana na wanafamilia katika matukio kama vile sherehe na misiba
- c) kushirikishana mambo mbalimbali ya kuleta maendeleo.

Uhusiano wa kirafiki

Uhusiano wa kirafiki hujengwa kati ya watu **wanaowasiliana** au kushirikiana mara kwa mara.

Mawasiliano ya mara kwa mara husababisha watu kufahamiana kitabia, kimwenendo na mitazamo; na hivyo, kujenga urafiki.

Matendo yanayojenga uhusiano wa kirafiki

Zipo njia mbalimbali za kujenga uhusiano na marafiki zetu. Njia hizo ni:

- Kusoma pamoja
- Kupeana zawadi
- Kula pamoja
- kufanya kazi pamoja

Faida za uhusiano mzuri na marafiki

- kukuza upendo
- hujenga mazingira ya kusaidiana
- kujifunza kutoka kwa wengine
- kuleta ufanisi katika mambo tunayoyafanya

Umuhimu wa uhusiano wa familia na marafiki

Uhusiano ni muhimu katika maisha ya binadamu.

Katika familia, uhusiano:

- a) Husaidia kujenga msingi imara wa upendo

- b) Maelewano
- c) Kupata msaada kutoka kwa ndugu wa karibu
- d) Huwa chanzo cha faraja
- e) Usalama, na utulivu.
- f) Husaidia katika kukabiliana na changamoto za maisha.

Katika urafiki, uhusiano:

- Huleta furaha kwa watu wanaohusiana.
- Husaidia katika kufikia malengo yetu binafsi.
- Hujenga mazingira ya kusaidiana katika hali mbalimbali.
- kukuza upendo
- kujifunza kutoka kwa wengine
- kuleta ufanisi katika mambo tunayoyafanya

Zoezi

1. Eleza hasara za kuwa na uhusiano mbaya na watu wa familia.
2. Eleza hasara za kukosa uhusiano wa kirafiki.

Matendo ya kijamii ya kujenga ushirikiano na uhusiano na jamii

Tunapaswa kutenda matendo ya kijamii ili kujenga uhusiano na watu wanaotuzunguka.

Matendo ya kijamii tunayoweza kufanya ili kujenga uhusiano katika jamii ni:

- a) Kusaidiana kwenye shida mbalimbali kama vile msiba, ugonjwa na majanga.
- b) Kutembelea na kuhudumia wagonjwa
- c) Kushiriki katika ulinzi na kutoa taarifa ya vitendo vinavyoharibu usalama wa jamii zetu.

Tangu kale, jamii zilisisitiza uhusiano na jamii inayotuzunguka.

Njia zilizotumiwa na jamii za kale katika kujenga uhusiano

- a) Kushiriki katika michezo na sherehe mbalimbali kama vile bao, mieleka, masumbwi na ngoma. Pia, sherehe mbalimbali, kama vile za mavuno, jando na unyago.
- b) Jamii ziliikuwa nasiku rasmi ya soko (gilio) ambapo watu kutoka katika jamii za karibu na eneo la gilio walikusanyika kwa ajili ya kuuza na kununua vitu na mazao.

Njia za kukuza uhusiano shulenii

Wanafunzi wanaweza kukuza uhusiano kwa:

- a) Kushiriki shughuli za usafi kama vile kufagia, kufyeka nyasi, kukatia miti na maua, kusafisha darasa na kumwagilia maua.
- b) Kushiriki katika shughuli za kitaaluma kama vile, kusoma pamoja
- c) Kushirikiana katika masuala ya kitaaluma na michezo.
- d) Shule zinapofanya mashindano katika michezo na taaluma hukuza uhusiano kati yao.

Njia za kukuza uhusiano shulenii

Nyumbani, tunaweza kujenga na kuendeleza uhusiano na majirani zetu kwa:

- a) kushiriki katika sherehe kama sherehe za harusi na sherehe za dini.
- b) kushiriki katika vikao na michezo

Zoezi

Chunguza na andika mambo mengine tunayoweza kushirikiana ili kujenga uhusiano katika jamii zinazotuzunguka.

Matendo ya kiuchumi ya kujenga ushirikiano na uhusiano na jamii

Uhusiano katika jamii hujengwa kwa kushiriki katika shughuli za kiuchumi.

Tangu kale, jamii zilijenga uhusiano kati ya jamii na jamii katika shughuli za biashara, kilimo, uwindaaji, uvuvi **na** kadhalika.

Katika biashara, uhusiano ulianza kati ya familia na familia, ambapo zilibadilishana vitu na mazao ili kukidhi **mahitaji** ya kifamilia.

Baadae, uhusiano ulikuwa kati ya ukoo na ukoo, hata jamii na jamii.

Uhusiano katika kubadilishana vitu na mazao ulikuwa muhimu kwani uliwasaidia watu kupata chakula na mahitaji mengine yaliyokosekana katika maeneo yao.

Kwa mfano, jamii za wakulima zilibadilishana chakula na vyungu, chumvi na majembe kutoka katika jamii zingine. Pia, wafugaji walibadilishana maziwa au mifugo kwa nafaka kutoka kwa wakulima

Vilevile, wavuvi walibadilishana samaki kwa nafaka kutoka kwa majirani zao ambao ni wakulima.

Hii iliimariswa uhusiano kati ya familia, ukoo, na jamii

Kukua kwa teknolojia za asili, kama vile ugunduzi wa chuma, kulisaidia kuimarika kwa shughuli za uchumi katika jamii, hata kukawa na uzalishaji wa ziada wa mazao na vifaa vilivytengenezwa kwa chuma.

Maendeleo haya yalisaidia jamii kuwa na ziada na kuongeza uhitaji wa kubadilishana vitu mbalimbali kati ya jamii moja na zingine.

Aidha, jamii za kale zilishirikiana katika shughuli zingine za uchumi kama vile kilimo, ufugaji na uvuvi.

Watu walialikwa wakati wa kilimo kuisaidia jamii fulani kulima, kupalilia na kuvuna mazao.

Watu walipoalikwa walikwenda kushiriki bila kudai malipo yoyote. Watu walifanya kazi kwa pamoja na baada ya kazi walikula na kupumzika pamoja huku wakiimba nyimbo na kucheza ngoma.

Uhusiano katika jamii kwa sasa unaweza kujengwa kwakushirikiana katika shughuli mbalimbali za uchumi kama vile

- Kilimo
- uvuvi
- ujenzi
- biashara.
- Ufugaji

- ✓ Tanzania ni mionganini mwa nchi zenyet uhusiano mzuri kati ya jamii na jamii
- ✓ Uhusiano na ushirikiano katika jamii umewasaidia watu kuishi kwa upendo na Amani
- ✓ Uhusiano mwema utasaidia jamii ya sasa kujenga umoja na upendo katika jamii na kuondoa ubaguzi.
- ✓ Uhusiano mwema ni chanzo cha maendeleo

Zoezi

1. Orodhesha shughuli tatu (3) za kiuchumi zinazojenga uhusiano katika jamii.
2. Orodhesha matendo matatu (3) ya kijamii yanayojenga uhusiano katika jamii yako.
3. Eleza tofauti kati ya uhusiano wa kifamilia na kirafiki.
4. Eleza mambo ya kuzingatia katika kuchagua marafiki.
5. Eleza mbinu za kuimarisha uhusiano na ndugu wa karibu na familia.
6. Eleza umuhimu wa uhusiano wa kirafiki.
7. Elezea mambo ya kujenga uhusiano mzuri na watu wanaokuzunguka.

**Sura ya tisa
Kukuza na kutunza maadili ya jamii**

Dhana ya kukuza na kutunza maadili

Maadili huelezea taratibu, kanuni na sheria za kuishi ili kuendana na jamii husika.
Maadili ya jamii huwekwa na jamii na hurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine

Kila kizazi kina wajibu wa kukuza na kutunza maadili ya jamii yao.

Tunakuza maadili kwa kutenda matendo ya kimaadili.

Tunatunza maadili kwa kusimamia utendekaji wa maadili katika jamii

Ukuzaji na utunzaji wa maadili ni matendo ya kutenda, kusimamia na kudumisha maadili katika jamii husika.

Zoezi

Soma matendo yaliyoorodheshwa **sehemu A**, kisha ainisha kwa kuandika matendo ya kimaadili katika **sehemu B** na yasiyo ya kimaadili katika **sehemu C**.

A	B	C
Matendo	Matendo ya kimaadili	Matendo yasiyo ya Kimaadili
kuwaheshimu watu waliootuzidi umri, kupigana na watu wengine, kuvalaa nguo fupi na zinazobana, kuiba, kushirikiana na watu wengine, kutowajali watu wengine, kusema uongo, kuwathamini watu wengine, kusalimiana na wenzako		

Mfumo wa uongozi katika ukuzaji na utunzaji wa maadili

Tangu kale, jamii zetu ziliweka mifumo imara katika ngazi mbalimbali ili kuimarisha ukuzaji na utunzaji wa maadili ya jamii. Viongozi katika ngazi zote walishirikiana katika kukuza na kutunza maadili ya jamii.

Mfumo wa ukuzaji na utunzaji wa maadili katika familia

Katika familia, wazazi, baba na mama, wana jukumu la kuwalea watoto wao.

Malezi ya mtoto ni pamoja na kumfundisha maadili mema. Pia, wazazi wana jukumu la kusimamia na kuhakikisha kuwa kila mmoja katika familia anatenda matendo ya maadili ya jamii

Wazazi au walezi ndio kitovu cha ukuzaji na utunzaji wa maadili katika jamii. Pia, watu waliootuzidi umri, kaka na dada zetu katika familia, wana wajibu huo. Wazazi na walezi huwafundisha watoto wao maadili ya jamii kwa vitendo, mifano au masimulizi. Mara nyingine, watoto hujifunza kwa kuiga matendo ya kimaadili kutoka kwa wazazi au walezi wao.

Wazazi na walezi wana jukumu la kutenda matendo mema ili watoto wao waone, wasikie na waige matendo hayo.

Wazazi na walezi wana jukumu la kusimamia utunzaji wa maadili katika familia.

Kazi ya kufanya

Fikiri, andika na washirikishe wenzako mambo matano (5) ya kimaadili uliyofundishwa na wazazi au walezi nyumbani.

Mfumo wa uongozi wa ukoo katika ukuzaji na utunzaji wa maadili

Tangu kale, watu wa jamaa moja walikuwa na mifumo imara ya kukuza maadili ya jamii.

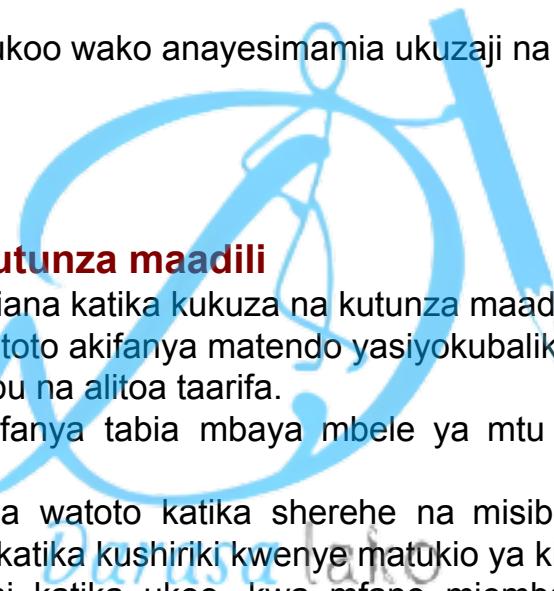
Ukoo ulichagua kiongozi ili kusimamia na kutunza maadili.

Kiongozi huyu ndiye alikuwa na jukumu la kusimamia mambo yote ya ukoo.

Kiongozi wa ukoo ndiye alikuwa na jukumu la kusimamia maadili na changamoto za kimaadili katika ukoo.

Kazi ya kufanya

Andika jina la kiongozi wa ukoo wako anayesimamia ukuzaji na utunzaji wa maadili.

Mbinu za kukuza na kutunza maadili

- a) Jamii kwa ujumla ilishirikiana katika kukuza na kutunza maadili.
- b) Mtu ye yote aliyemkuta mtoto akifanya matendo yasiyokubalika
- c) katika jamii alimpa adhabu na alitoa taarifa.
- d) Hakuna aliyethubutu kufanya tabia mbaya mbele ya mtu ye yote kwani watu waliogopa kuadhibiwa.
- e) Wazazi waliongozana na watoto katika sherehe na misiba ili kuwapa nafasi watoto kujifunza maadili katika kushiriki kwenye matukio ya kijamii.
- f) Kulikuwa na watu rasmi katika ukoo, kwa mfano mjomba, shangazi, mama mkubwa na mdogo, ambao walitumika katika kufundisha maadili fulani.
- g) Jamii ilichagua watu rasmi wa kufundisha maadili na afya ya uzazi kutoka kizazi kimoja hadi kingine wakati wa jando na unyago.
- h) Njia za masimulizi zilitumika kufundisha tabia njema na kuonya tabia mbaya.
- i) Vitendawili, methali, mafumbo na misemo ilitumika kuwafundisha watoto maadili ya jamii zetu
- j) Nyimbo zilitungwa na ngoma zikachezwa katika sherehe ili kufunza maadili ya jamii.
- k) Imani katika dini zilitumika kukuza na kutunza maadili

Zoezi

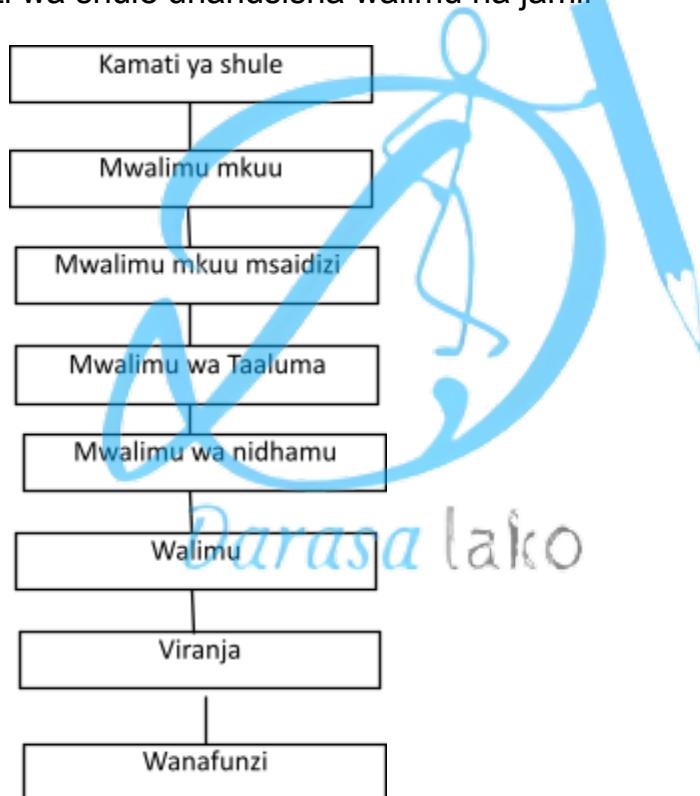
1. Eleza mafunzo yaliyopo katika methali zifuatazo katika kukuza na kutunza maadili:

- (i) Asiyesikia la mkuu huvunjika guu;
  - (ii) Samaki mkunje angali mbichi;
  - (iii) Usiache mbachao kwa msala upitao; na
  - (iv) Kikulacho ki nguoni mwako.
2. Andika methali nyingine mbili (2) zenyе mafunzo ya kimaadili.
  3. Eleza mafunzo ya kukuza na kutunza maadili tunayopata katika misemo ifuatayo:
    - (i) Mtegemea cha nduguye hufa maskini; na
    - (ii) Mwenda bure si sawa na mkaa bure.
  4. Andika misemo mingine miwili (2) yenye mafunzo ya kukuza na kutunza maadili.
  5. Andika vitendawili viwili (2) vyenye mafunzo ya kimaadili.

Mfumo wa uongozi wa shule katika ukuzaji na utunzaji wa maadili

Shule ina mfumo imara wa ndani na nje katika ukuzaji na utunzaji wa maadili.

Mfumo wa uongozi wa shule unahusisha walimu na jamii

Mfumo wa uongozi katika ngazi ya shule

Viongozi wa shule husimamia maadili kwa kushirikiana na jamii, walimu na wanafunzi.

Zoezi

Eleza nani mwenye jukumu la kuchukua hatua za usimamizi wa maadili iwapo itatokea:

- (i) Kuchelewa kufika shuleni _____
- (ii) Kupiga kelele darasani _____
- (iii) Kumtukana mwalimu _____
- (iv) Kutokumaliza kazi za masomo darasani _____
- (v) Kutokuvaa sare za shule _____
- (vi) Kukosa vipindi darasani _____
- (vii) Kupigana na mwalimu _____
- (viii) Kupigana na mwenzako shuleni _____
- (ix) Kuwatukana wengine _____
- (x) Kuwasukuma au kufinya wengine _____

Kuna viongozi wanaosimamia ukuzaji na utunzaji wa maadili Shuleni

Mwalimu mkuu

Mwalimu mkuu ndiye kiongozi mkuu **katika ngazi ya shule**.

Mwalimu mkuu ana jukumu la kusimamia mambo ya taaluma na nidhamu za wanafunzi wote shuleni.

Pia, ana jukumu la kukuza maadili mema kwa wanafunzi. Kwa mfano, kusimamia maendeleo ya taaluma, utii wa sheria na taratibu za shule pamoja na kutuza rasilimali za shule.

Mwalimu wa nidhamu

Mwalimu huyu ndiye kiongozi mkuu wa kusimamia maadili Shuleni

Mwalimu wa darasa

Mwalimu wa darasa ana jukumu la kukuza maadili **katika darasa analolisimamia**.

Walimu

Walimu wote kwa pamoja wana jukumu la kukuza maadili shuleni kwa kuwafundisha wanafunzi jinsi ya kufanya matendo mema ya kimaadili. Matendo hayo ni kama vile kutii kanuni za shule na za darasani pamoja na kuwaheshimu na kujali watu wengine shuleni.

Viongozi wa wanafunzi

Uongozi wa wanafunzi wa shule unajumuisha viranja wa shule na wa darasani.

Majukumu ya viongozi wa wanafunzi katika kukuza na kutunza maadili mema

- a) Kuwasimamia wanafunzi wenzao kuwahi shuleni.

- b) Kiranja huandika majina ya waliochelewa kufika shuleni.
- c) Huandika majina ya wanafunzi ambao hawakufanya usafi katika
- d) Maenei yao
- e) Kiranja huhakikisha wanafunzi wenzake hawapigi kelele darasani.
- f) Hutoa taarifa kwa walimu, hasa mwalimu wa zamu na wa darasa iwapo kuna tatizo la ukiukwaji wa maadili shuleni.

Kamati ya shule

- Kamati ya shule huongozwa na wazazi ambao huchaguliwa na wazazi wenye watoto katika shule husika.
- Kamati ya shule ina jukumu la kukuza na kutunza maadili katika shule.
- Kamati hii husimamia maadili ya wanafunzi na walimu shuleni.

Misingi ya ukuzaji na utunzaji wa maadili ya jamii

Jamii zilikuwa na misingi ya ukuzaji na utunzaji wa maadili.

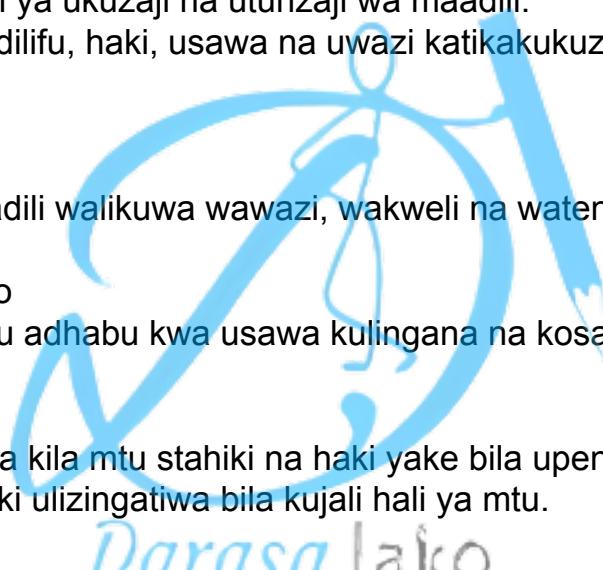
Misingi hiyo ilisitiza uadilifu, haki, usawa na uwazi katikakuza na kutunza maadili ya jamii.

Uadilifu

Watu waliosimamia maadili walikuwa wawazi, wakweli na watenda haki kwa watu wote

Hapakuwa na upendeleo

Kila mtu alipewa onyo au adhabu kwa usawa kulingana na kosa husika

Haki na usawa

Misingi hii ilisaidia kumpa kila mtu stahiki na haki yake bila upendeleo
Usawa katika kupata haki ulizingatiwa bila kujali hali ya mtu.

Uwazi

Ukuza na utunzaji wa maadili vilifanyika katika misingi ya uwazi. Hii iliwasaidia watu kutambua na kujifunza matendo mema na athari za matendo mabaya.

uwazi uliwasaidia watu kufichua matendo maovu yanayoendelea kwenye jamii yao.

Tatizo la kimaadili lilijadiliwa kwa uwazi na familia

Adhabu zilitolewa kwa uwazi ili watu wote watambue athari za tabia mbaya

Umoja

- i. Jamii nzima ilishirikiana katika kukuza na kutunza maadili.
- ii. Jamii nzima ilikubaliana katika kanuni, sheria na taratibu za jamii zao.
- iii. Hivyo, kila mmoja aliwajibika kuzifuata na kuzilinda.
- iv. Hapakuwa na mtu aliyetenda kinyume na maadili ya jamii yake.

Wajibu wa jamii katika kukuza na kutunza maadili

Tangu kale hadi sasa, jamii ina wajibu wa kukuza na kutunza maadili yake.
Tuna wajibu wa kufanya yafuatayo ili kukuza maadili:

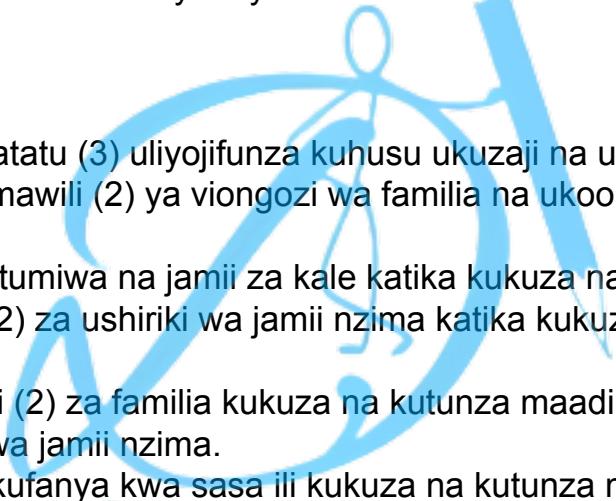
- (a) Kuwafundisha wengine tabia njema.
- (b) Kuishi kwa kuzingatia maadili na kuwahimiza watu wengine kutenda matendo ya kimaadili na kuacha kukiuka maadili ya jamii; na
- (c) Kuacha kuiga vitendo vilivyo kinyume na maadili

Tuna wajibu wa kufanya yafuatayo ili kutunza maadili:

- (a) Kutenda matendo ya kimaadili nyumbani na shulen;
- (b) Kutoa taarifa iwapo kuna matendo yanayokiuka maadili nyumbani na shulen; na
- (c) Kusimamia na kusisitiza maadili yanayokubalika katika mazingira yanayotuzunguka.

Zoezi

1. Andika mambo matatu (3) uliyojifunza kuhusu ukuzaji na utunzaji wa maadili.
2. Eleza majukumu mawili (2) ya viongozi wa familia na ukoo katika kukuza na kutunza maadili.
3. Eleza mbinu zilizotumiwa na jamii za kale katika kukuza na kutunza maadili.
4. Eleza faida mbili (2) za ushiriki wa jamii nzima katika kukuza na kutunza maadili ya jamii.
5. Eleza hasara mbili (2) za familia kukuza na kutunza maadili ya mtoto peke yake bila ushiriki wa jamii nzima.
6. Eleza mambo ya kufanya kwa sasa ili kukuza na kutunza maadili

Darasa la

Msamiati

Koo familia au jamaa zenyе uhusiano wa damu

Mfumo utaratibu uliowekwa na kutambuliwa kwa
kusudi fulani

Misingi mambo muhimu yanayounda jambo fulani

Uongozi madaraka aliyonayo mtu katika kusimamia
watu wengine